
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἄρ. Σκιαδᾶ, *Θησεύς: Ἀπὸ τοῦ μύθου εἰς τὴν τραγικὴν σκηνήν*, Ἄθ. 1968. [Ἐκδόσεις Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπιστικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 42]. Σελ. 18.

Καθαρὰ ἐκλαϊκευτικὸ στὶς προθέσεις του (ἔτσι ἐξηγοῦνται οἱ νύξεις σὲ προβλήματα ἐρμηνείας δίχως ἀποκρυσταλλωμένες λύσεις) τὸ μελέτημα τοῦ κ. Σκιαδᾶ ἐπιχειρεῖ νὰ τοποθετήσῃ τὸν ἔθνικὸ ἥρωα τῶν Ἀθηναίων μέσα στὸ θέατρο τοῦ 5ου αἰώνα. Ἀφοῦ ὅμως τὰ προ-δραματικὰ δεδομένα τοῦ μύθου του θεωροῦνται αὐτονόητα (ἔχουν ἀπασχολήσῃ τὸν Γερμανὸ Hans Herter), ἡ παρακολούθησις μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας ἀπὸ τοῦ μύθου εἰς τὴν τραγικὴν σκηνήν, ποῦ ὑπόσχεται ὁ ὑπότιτλος, δὲν πραγματοποιεῖται, καὶ τελικὰ ἡ ὅλη προσπάθεια ἐξαντλεῖται μὲ τὴ σκιαγράφηση τῆς παρουσίας τοῦ Θησέα σὲ τέσσερα ἀπὸ τὰ σωζόμενα δράματα, τρία τοῦ Εὐριπίδη καὶ ἓνα τοῦ Σοφοκλῆ.

Τὸ ὕλικὸ ἐπιβάλλει, ὡς ἓνα σημεῖο, τὴ μέθοδο προσπελάσεως: ἐπειδὴ πούθενά ὁ Θησεύς δὲν εἶναι τὸ κεντρικὸ δραματικὸ πρόσωπο, ἀναπόφευκτα τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ μελετήματος καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἐκθεση τῶν συνθηκῶν ποῦ δικαιολογοῦν τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἥρωα καὶ τὴ θέση του ἀπέναντι σὲ ἓνα πρόβλημα. Σὲ τρεῖς ἀπὸ τὶς τραγωδίας ὁ Θησεύς, συγκεντρώνοντας σὲ βαθμὸ τελειότητος τὶς ιδιότητες ποῦ θὰ διεκδικοῦσε ὁ Ἀθηναῖος πολίτης, κυρίως σεβασμὸ στὴν ἐλευθερίαν καὶ στὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἀνθρώπου, ἀνακουφίζει τὴν ἀπόγνωσιν πασχόντων συνανθρώπων. Ἔτσι, ἀντιμετωπίζοντας ἀκόμα καὶ τὸν κίνδυνον τοῦ πολέμου, στὶς «Ἰκέτιδες» ἐξασφαλίζει γιὰ τὶς Ἀργίτισσες μητέρες τὰ σώματα τῶν νεκρῶν στρατηγῶν τῆς θηβαϊκῆς ἐκστρατείας καὶ στὸν «Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῶν» προσφέρει τὸ χάριον γιὰ τὴν τελικὴ ἀποθέωσιν τοῦ Οἰδίποδα, ἐνῶ στὸν «Ἡρακλῆ» ἀναστέλλει τὴ διάθεσιν αὐτοκαταστροφῆς τοῦ ἥρωα μὲ τὴν εὐγένεια τῆς φιλίας του· μιὰ διαφορετικὴ διάστασις προσθέτει ἡ πιὸ ἀνθρώπινη — καὶ γι' αὐτὸ πιὸ δραματικὴ — παρουσίαν τοῦ Θησέα στὸν «Ἴππόλυτον».

Τελειώνοντας τὴν ἐκθεση τοῦ κ. Σκιαδᾶ, ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν ὁ ἥρωας ἀποκτοῦσε μεγαλύτερη δραματικὴ αὐτάρκεια σὲ τρεῖς χαμένες τραγωδίας μὲ τὸν τίτλον «Θησεύς» (Σοφοκλῆ, Εὐριπίδη, Ἀχαιοῦ). Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ δευτέρου ἀναφέρονται στὴν περιπέτειαν τοῦ ἥρωα στὴν Κρήτη. Ἐκεῖ ὁδηγοῦν καὶ τὰ σπαράγματα ἐνὸς πρόσφατου παπυρικῶν εὐρήματος (Poxy. 2452), ποῦ γιὰ τὴν ὥρα διεκδικεῖ καὶ ὁ Σοφοκλῆς (V. D i o t i, Π «Teseo» di Sofocle, Dioniso 40, 1966, 43 - 69) καὶ ὁ Εὐριπίδης (T. B. L. W e b s t e r, The Tragedies of Euripides, Λονδίνο 1967, 107 κ.έ.).

Ν. Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

Λάμπροβ Τασολάμπροβ, Θουκυδίδη τὸ πρῶτο κεφάλαιο. Ἑρμηνεία καὶ μετάφραση, Ἀθήνα 1967.

Στις ἐνεήντα περίπου σελίδες τοῦ βιβλίου του ὁ συγγρ. μᾶς προσφέρει: (α) μιὰ διεξοδικὴ συζήτηση τῶν ἑρμηνευτικῶν καὶ μεταφραστικῶν δυσκολιῶν τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Ἱστορίας τοῦ Θουκυδίδη, πού καταλήγει στὴ διατύπωση μιᾶς πρωτότυπης μετάφρασης, (β) τὸ ἴδιο κείμενο, ὅπως μεταφράστηκε ἀπὸ δώδεκα νεοέλληνες μεταφραστές, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Δούκα (1805) καὶ τελειώνοντας μὲ τὸν Ἄγγελο Βλάχο (1965), καὶ (γ) τὴ γερμανικὰ γραμμένη μελέτη του Beitrag zur Erklärung (von) Thukyd. 7.75,4, πού πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ «Πλάτων» 19 (1967).

α) Ἡ συζήτηση παρουσιάζεται ὡς συζήτηση πραγματικὴ ἀνάμεσα στὸν συγγρ. καὶ μιὰν «ἐτερόκλητη συντροφιά» ἀπὸ ἕναν παλιὸ πολιτευτὴ, ἕναν διδάκτορα καὶ ὑποψήφιο ὑφηγητὴ τοῦ «Ἀθήνησι Πανεπιστημίου», ἕναν νέο πτυχιούχο, ἕναν καθηγητὴ γυμνασίου καὶ μιὰ τελειόφοιτη τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, «κοπέλλα μᾶλλον νόστιμη, ἀλλὰ κάπως ἐξέλλη καὶ πού φαινόταν νὰ ἔχει πολὺ μεγάλη ἰδέα γιὰ τὸν ἑαυτὸ της». Ἡ δὴ ὁ τελευταῖος χαρακτηρισμὸς δείχνει πὼς τὸ διαλογικὸ πλαίσιο δὲν ἀποτελεῖ γιὰ τὸν συγγρ. ἀπλὴ μορφολογικὴ σύμβαση, ἀλλὰ μέρος τῆς οὐσίας τοῦ ἔργου του, πού ἕνας σκοπὸς του εἶναι ὅπωςδήποτε νὰ στηλιτέψῃ τὰ ἤθη καὶ τὶς κατευθύνσεις τῶν νεοελλήνων φιλολόγων, ιδιαίτερα ὅσων «μᾶς παριστάνουν τὸ σοφὸ ἐπειδὴ παπαγαλίζουνε τὰ ὅσα γράφουν οἱ ξένοι». Ὅσο καὶ ἂν τὸ δίκιο εἶναι ὅχι σπάνια μὲ τὸ μέρος τοῦ συγγρ., ὁ κριτικὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θεωρήσῃ δυσάρεστο πὼς ὁ πρῶτος δὲν περιορίστηκε στὴ συμβολικὴ ἐκπροσώπηση τῶν φιλολογικῶν ρευμάτων τοῦ τόπου καὶ τὴν ἔμμεση μόνον κριτικὴ τους, παρὰ προχώρησε σὲ ὑπαινιγμούς διάφανους καὶ σὲ ὀνόματα. Δὲ θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὶς κατὰ μέτωπο ἐπιθέσεις του, δίκαιες ἢ ἀδίκες, σὲ συγχρόνους· θεωροῦμε ὅμως τουλάχιστο κακόγουστη κάθε ἐριστικὴ διατύπωση πού θίγει τὴ μνήμη προσώπων σεβαστῶν, ὅπως π.χ. τοῦ Α. Πάλλη, τοῦ Γ. Ζηκίδη ἢ τοῦ J. Steup.

Ἀνεξάρτητα τώρα ἀπὸ τὸν ἐριστικὸ χαρακτήρα πού διαποτίζει τὸ ἔργο, ἀπὸ αὐστηρὰ φιλολογικὴ ἀποψὴ ἢ διερεύνηση τῶν προβλημάτων κειμένων, ἑρμηνείας καὶ μετάφρασης τοῦ κεφαλαίου, πού διάλεξε νὰ μελετήσῃ ὁ συγγρ., εἶναι σοβαρὴ, ἐπιστημονικὰ θεμελιωμένη καὶ σχετικὰ πλήρης. Ἡ μέθοδός του ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀρχὴ πὼς ὁ Θουκυδίδης δὲν μπορεῖ οὔτε παράλογα πράγματα νὰ γράφῃ οὔτε πράγματα πού δὲν τὰ πιστεύει· πολὺ συχνὰ ἀκόμα ἐφαρμόζει στίς ἑρμηνευτικὰ του προσπάθειες τὸν παραλληλισμὸ τῶν ἀρχαίων μὲ τοὺς νέους ἑλληνικοὺς ἐκφραστικοὺς τρόπους, γιὰτὶ, ὅπως διατυπώνει (σ. 64), «ἢ δημοτικὴ εἶναι ἢ ἴδια γλῶσσα μὲ τὴν ἀρχαία· ἴδια ὅχι στοὺς τύπους ἀλλὰ στὴν οὐσία». Οἱ μεθοδολογικὲς αὐτὲς ἀρχὲς τοῦ συγγρ. μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι πρωτότυπες, εἶναι ὅμως σωστὲς καὶ τὸν ὀδηγοῦν σὲ ἀξιοπρόσεχτα συμπεράσματα.

Ἰπποστηρίζει π.χ.: (1) πὼς ἡ σύνδεσις ἀρξάμενος - καὶ ἐλείσας ἐξηγεῖται ὡς ψευδοπαράταξις (=ὑπόταξις) — φαινόμενο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα (καὶ σὲ ἄλλες)

πολύ) συνηθισμένο — με μόνη, πάλι ἔχει σπάνια, «άνωμαλία», ὅτι τὸ λογικὰ ὑποταγμένο μέλος προηγεῖται¹. (2) ὅτι οἱ ἐκφράσεις τὰ . . . ποὺ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα (= ὅσα ἔγιναν πρὶν ἀπὸ αὐτὰ καὶ τὰ ἀκόμα πιὸ παλιὰ)² καὶ πλῆθος χρόνου (ἔνα σωρὸ καιρὸς) δὲν παρουσιάζουν ἐρμηνευτικές δυσκολίες: (3) ὅτι τὸ ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντι, χρονικὸ φυσικὰ, ἀποκλείεται νὰ ἀναφέρεται στὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας τοῦ Θουκυδίδη (ἔτσι π.χ. Ν. Δούκας: ἀνατρέχων ἔσο τὸ δυνατόν περισσότερον εἰς τὰ παραλελυθότα), ἀλλὰ σημαίνει ὁπωσδήποτε: ὕστερα ἀπὸ μακρότατη μελέτη: (4) ὅτι τὸ παρασκευῆ τῆ πάσῃ ἀναφέρεται ἀπ' εὐθείας στὸ ρῆμα ἦσαν (ἔχει στὸ ἀκμαζόντες): κατέβαιναν στὸν ἀγώνα με ἕλες τους τις δυνάμεις (πολύ πειστικό): (5) ὅτι οἱ δύο προτάσεις ποὺ εἰσάγονται με τὸ γάρ δικαιολογοῦν καὶ ἐπεξηγοῦν ἡ πρώτη τὸ μέγαν καὶ ἡ δεύτερη τὸ ἀξιολογώτατον — σ' αὐτὸ δὲ μᾶς βρίσκει σύμφωνους: ἡ δικαιολόγησι τῶν δύο ἐπιθέτων γίνεται με τὸ τεκμαιρόμενος . . . καὶ ὁρῶν: οἱ δύο ἐπόμενες φράσεις ποὺ εἰσάγονται με τὸ γάρ διευρύνουν τὴ δικαιολόγησι καὶ οἱ δύο καὶ τῶν δύο ἐπιθέτων.

¹ Ἰδιαίτερη συζήτηση γίνεται γιὰ τὴ μετάφρασι τῆς πρώτης φράσης (Θουκυδίδης: Ἀθηναῖος κτλ.), ὅπου ὁ συγγρ. προτείνει νὰ ἀποτελέσῃ τίτλο (Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΩΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ), ὁπότε στὴ μετάφρασι τὸ κείμενο μπορεῖ καὶ ἀρχίζει ἀπ' εὐθείας στὸ πρῶτο πρόσωπο: ἔγραψα τὴν ἱστορία αὐτοῦ τοῦ πολέμου . . . "Ἀσχετα με κάθε μεταφραστικὴ λύσι συμφωνοῦμε πὼς οἱ πρῶτες λέξεις τῆς συγγραφῆς ἀποτελοῦν τὸ ἀρχαῖο ὑποκατάστατο τοῦ «τίτλου» τῶν σημερινῶν βιβλίων³ (θέμα τοῦ ἔργου καὶ ὄνομα τοῦ συγγραφέα, ποὺ σ' αὐτὸ στὸν ἀρχαῖο κόσμο ἀνήκει καὶ ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς του): θὰ ἤμαστε ἕμως διστακτικοὶ⁴ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἐδῶ τὸν ὄρο «σφραγίδα»: ἡ σφραγίδα εἶναι περισσότερο ποιητικὸ - λυρικὸ στοιχεῖο: ἡ θέσι τῆς, ὅπως τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ ἴδιος, εἶναι πρὸς τὸ τέλος, ἔχει στὴν ἀρχὴ τῶν ἔργων, καὶ δὲν ταυτίζεται ὡς ἔννοια με τὴν πρώτη, κατατοπιστικὴ ἄς ποῦμε, φράσι ποὺ συναντοῦμε στὰ ἀρχαῖα ἔργα τὰ πρῶιμα, τῆς ἐποχῆς ποὺ ὁ «τίτλος» δὲν ἔχει ἀκόμα ἀνεξαρτητοποιηθῆ⁵.

1. Στὸ δοξογραφικὸ (βλέπε: πολεμικὸ) μέρος τῆς συζήτησης ὁ συγγρ. παραθέτει (13) σὲ μετάφρασι — καὶ σὲ ὑποσημείωσι στὸ πρωτότυπο — τὸ σχετικὸ σχόλιο τοῦ Steur. Στὴ μετάφρασί του κάνει τουλάχιστο τρία λάθη, ποὺ καταστρέφουν τὸ νόημα τοῦ Γερμανοῦ ἐρευνητοῦ: βλ. πὼς μεταφράστηκαν οἱ λέξεις *au e h zu elπίσας, lediglich, indem dann schon hier, gehabt habe*.

2. Παραθέτω τὴ μετάφρασι τοῦ Τασολάμπρου.

3. Ἡ παρατήρησι δὲν εἶναι καινούρια: βλ. π.χ. E. N a e h m a n s o n, Der griechische Buchtitel, Græteborg 1941.

4. Τὴν ἴδια περίπου στάσι τηρεῖ καὶ ὁ «φίλος» τοῦ συγγρ. στὴ συζήτησι: τὰ παραδείγματα ποὺ δίνει ἀπὸ τις εἰκαστικές τέχνες (Hitchcock καὶ Βολονάκης) εἶναι μᾶλλον ἀπογοητευτικά, τὴ στιγμὴ ποὺ παραδείγματα «λυρικῶν» σφραγίδων πλᾶσι στὴν ὑπογραφή ἔχουν νὰ μᾶς προσφέρουν πλῆθος οἱ ἀγνωστὸι τῆς ἐκκλησίας μας καὶ ἀκόμα ὁ Θεοτοκόπουλος. Μήπως ἔτσι δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθῆ καὶ ἡ κατηγορία πὼς ὁ Φειδίας στὸν Παρθενώνα τὴν πρὸς Ἀμαζόνιας μάχην ἐν τῇ ἀσπίδι (τῆς Ἀθηναῖς) ποιῶν αὐτοῦ τινὰ μορφήν ἐνετύπωσε . . . (Πλούτ. Περικλ. 31);

5. Τὸ ἴδιο, δὲν ἀποτελοῦν σφραγίδες οἱ τυπικὲς φράσεις ποὺ ἀπαντοῦν συχνὰ με τὸν τύπο: καὶ . . . ἔτος τῆ πολέμου ἐτελεύτα τῷδε ὄν Θουκυδίδης ἐνεγράμμεν: ἀποτελοῦν συντομευμένη ἐπανάληψι τοῦ τίτλου καὶ ἀντιστοιχοῦν στὸν σημερινὸ χω-

Οί έρμηνευτικές απόψεις του συγγρ. ούτε όλες πρωτότυπες είναι ούτε όλες αναντίρρητα σωστές· είναι όμως ουσιαστικές και έχουν συνέπεια. Το ίδιο ισχύει και για όσα θεωρητικά εκθέτει για το μεταφραστικό πρόβλημα, πριν καταλήξει στη μετάφραση που προτείνει. "Έτσι προστοιασμένος και προβληματισμένος ο αναγνώστης όχι μόνο καμιά από τις νεοελληνικές μεταφράσεις που ανατυπώνει ο συγγρ. δε θα κρίνει απόλυτα ικανοποιητική, αλλά και του ίδιου του συγγρ. τη μετάφραση, φοβούμαι δίκαια, θα την απορρίψει: ή τελευταία της τουλάχιστο φράση, που με δύο κύριες και έπτά διαφορετικές δευτερεύουσες προτάσεις καλύπτει έπτά στίχους, δε χαρακτηρίζεται από «καλή χρήση της γλώσσας στην οποία γίνεται ή μετάφραση», όπως πολύ σωστά έχει απαιτήσει για κάθε καλή μετάφραση ο Τασολάμπρος (σ. 48).

β) Σχετικά με τις άλλες μεταφράσεις, που ο συγγρ. είχε την εϋστοχη έμπνευση να παραθέσει, δε θα έπεκταθούμε εδώ στις σκέψεις — άπαισιόδοξες τις περισσότερες — που όπωσδήποτε γεννά ή μεταξύ τους σύγκριση· θα συμφωνήσουμε όμως άνεπιφύλακτα με τον συγγρ., όταν προσέχει πώς ή χρονολογική τους σειρά κάθε άλλο παρά εϋθύγραμμη πρόοδο σημειώνει.

γ) Το γερμανικά γραμμένο άρθρο, που ανατυπώνει ο συγγρ., άφορᾶ την έρμηνεία του χωρίου 7.75,4 και συγκεκριμένα την έκφραση *οὐκ ἄνευ ὀλίγων ἐπιθειασμῶν καὶ οἰμωγῆς*. Μετά την έκθεση τῶν ὡς τώρα απόψεων τῶν φιλολόγων¹ προχωρεῖ και ὑποστηρίζει, πώς τὸ *οὐκ ἄνευ ὀλίγων* σημαίνει «με πολλούς». Το βασικό του επιχείρημα είναι πώς στην κατὰ λέξη νεοελληνική μετάφραση (όχι χωρίς λίγες επικλήσεις) «καθένας νεοέλληνας ούτε στιγμή δε θα δισταξει» να έρμηνέψει «με πολλές». Παρόλο που προσωπικά δε θεωρούμε τόσο αυτόνομη την έρμηνεία του «όχι χωρίς λίγες», πρέπει να παραδεχτούμε πώς για πολλούς τουλάχιστο νεοέλληνες ή έρμηνεία αυτή είναι ή πρώτη που τους έρχεται στο νοῦ, και πώς στο πλαίσιο του κειμένου του Θουκυδίδη αυτή ταιριάζει καλύτερα από κάθε άλλη.

Γενικά ο συγγρ. στο βιβλίο του αυτό ὑποστηρίζει, και στον θεωρητικό τομέα και στα ειδικά θέματα που εξετάζει, απόψεις λογικές και τουλάχιστο κατ' αρχήν εϋστοχες, και είναι κρίμα που δεν περιόρισε τη γνώστη του δυναμικότητα στην πραγματικά εϋχάριστη διαλογική μορφή που διάλεξε και στην έμμεση ουσιαστική πολεμική, αλλά λιθοβολώντας μᾶς αναγκάζει μιαν ακόμα φορά να αναλογιστούμε πόσο δύσκολος είναι ο ρόλος του αναμάρτητου.

ΦΛΗΗΣ Ι. ΚΑΚΡΪΔΗΣ

ρισμό πὲ τόμους και κεφάλαια ή ακόμα και στην περιληπτική σημείωση τῶν τυπογράφων στην αρχή κάθε τυπογραφικού, π.χ. Θουκυδίδου, 'Ιστορία Πελοποννησιακού πολέμου 2 (ἀπό την έκδοση του Η. Ξιφαρᾶ στη σειρά τῶν 'Αρχαίων 'Ελλ. Συγγρ. — Ζαχαρόπουλος).

1. Δέν είναι κρίμα που τις χαρακτηρίσε όλες «άνοησίες» (σελ. 64, 1);

Κυριάκου Τσαντσάνογλου, Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση - Χειρόγραφη παράδοση. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία. [Παράρτημα «Ἑλληνικῶν» 17], Θεσσαλονίκη 1967. Σελ. 120.

Ἡ δικαιολογημένη ἀδημονία τοῦ φιλολογικοῦ κόσμου σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τοῦ νέου χειρογράφου τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Φωτίου, ποῦ ἀνεκάλυψε ὁ Καθηγητὴς κ. Λίνος Πολίτης τὸν Νοέμβριο τοῦ 1959 στὴ Ζάβορδα, διασκεδάζεται μὲ τὴν παραπάνω μελέτη τοῦ κ. Κυριάκου Τσαντσάνογλου, τὴν ὁποία παρουσίασε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐργασία ἐξαιρετικὰ σοβαρὴ, ποῦ δείχνει πὼς ὁ συγγρ. καὶ τὶς ἀπαραίτητες γνώσεις ἔχει γύρω ἀπὸ τὰ περίπλοκα προβλήματα καὶ τὶς πολλαπλὲς δυσκολίες ποῦ παρουσιάζουν τὰ μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ λεξικά, καὶ τὶς ἀπαιτούμενες ἱκανότητες, γιὰ νὰ μπορέση νὰ τὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ νὰ δώσῃ νέες λύσεις, ὅπου φυσικὰ αὐτὸ εἶναι δυνατὸ, σύμφωνα μὲ τὰ νέα δεδομένα ποῦ θέτει στὴ διάθεσή μας ἡ μελέτη τοῦ νέου χειρογράφου. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτή, ὅπου ἐξετάζονται δύο βασικὰ προβλήματα ποῦ ἀφοροῦν τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου — ἡ χρονολόγηση καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοση — πιστεύουμε πὼς εὐκολύνεται οὐσιαστικὰ τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν καθηγητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία ἐπωμίστηκε τὸ χρέος νὰ μᾶς χαρίσῃ τὸ Λεξικὸ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου στὴν πρώτη πλήρη ἔκδοσή.

Ὁ συγγρ., ὕστερα ἀπὸ ἓναν σύντομο πρόλογο, ὅπου κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη του σχετικὰ μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ χειρογράφου στὴ Ζάβορδα, τὴ γένεση τῆς μελέτης, τὰ προβλήματα ποῦ ἐξετάζει σ' αὐτήν, καθὼς καὶ τὴ μεθοδολογία ποῦ χρησιμοποιοῦ, ἀρχίζει μὲ τὸ πρῶτο μεγάλο πρόβλημα ποῦ θὰ τὸν ἀπασχολήσῃ: τὴ χρονολόγηση τοῦ Λεξικοῦ. Στὸ δύσκολο αὐτὸ πρόβλημα, στενὰ συνδεδεμένο καὶ μὲ τὶς σχέσεις τοῦ Λεξικοῦ μὲ τὶς πηγές του, ὁ συγγρ. ἔχει διαφορετικὴ γνώμη ἀπὸ τὴν πρόσφατα διατυπωμένη ἀπόψη τῆς κ. Ahrweiler, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ Λεξικὸ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἔργο νεανικὸ τοῦ Φωτίου, ὅτι γράφτηκε δηλαδὴ πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴ «Βιβλιοθήκη» καὶ ἡ συγγραφή του νὰ τοποθετηθῇ γύρω στὰ 831. Ἀντίθετα λοιπὸν μὲ τὴ γνώμη αὐτή, ποῦ ἀπηχεῖ δὶχως ἄλλο καὶ τὴ γνώμη τοῦ φροντιστηρίου τοῦ κ. Lemerle, τὸ ὁποῖο τὰ τελευταῖα χρόνια ἰδιαίτερα ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πρώτη ἀνθιση τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 9ο καὶ τὸν 10ο αἰώνα, ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει πὼς τὸ Λεξικὸ πρέπει νὰ θεωρηθῇ μεταγενέστερο καὶ πὼς ἡ σύνταξί του θὰ ἔγινε μὲ τὴ συνεργασία τῶν μαθητῶν του μέσα στὸ «Σπουδαστήριον τοῦ Πατριάρχου», ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 876 - 886.

Ἀφήνουμε σὲ πιὸ εἰδικούς νὰ ποῦν τὴ γνώμη τους καὶ τὴν προτίμησή τους πρὸς τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς δύο ἀντίθετες ἀπόψεις. Ἐκεῖνο ποῦ θὰ θέλαμε νὰ ἐξάρουμε εἶναι ἡ σοβαρότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ συγγρ. ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα, πράγμα ἄλλωστε ποῦ τὸν χαρκτηρίζει καὶ στὴν ἀντιμετώπιση καὶ τῶν ἄλλων προβλημάτων ἔχει ἀπό-

λυτη επίγνωση τῶν δυσκολιῶν τῶν προβλημάτων πού ἐξετάζει καί δὲν προσπαθεῖ καθόλου νὰ τὰ «ξεθωριάσῃ» μὲ εὐκολες λύσεις ἢ αποσιωπήσεις. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο ἀξίζει ἀκόμη νὰ ἐξαρθῇ ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητα καί ἡ γνώση ὅλων τῶν γνωμῶν πού διατυπώθηκαν προηγουμένως, καθὼς καί ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τίς συζητεῖ, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος εἶναι πανεπιστημιακὸς βοηθὸς σὲ κλασικὴ ἔδρα.

Στὸ Β' κεφάλαιο ὁ συγγρ. δίνει μιὰ περιγραφή τῶν χφφ πού μᾶς σώζουν τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου καί πού εἶναι: Ὁ g (Galeanus, Cambridge, Trinity College 0.3.9/5985), ὁ z (Zavordensis, Ἱερᾶς Μονῆς Ὁσίου Νικάνορος Ζάβορδας 95), ὁ b (Berolinensis, Βερολίνο, Deutsche Staatsbibliothek Gr. Oct. 22), ὁ a (Atheniensis, Ἑθν. Βιβλ. Ἀθ. 1083) καί τὸ ss (Supplementum Sabbaiticum, φφ 162 - 169 τοῦ κώδ. 137 τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα στὰ Ἱεροσόλυμα). Ἐδῶ ὁ συγγρ. δειχνεὶ πόσο καλὰ εἶναι ἐνημερωμένος γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς παλαιογραφίας καί κωδικολογίας· παρακολουθώντας σὲ πολλές σελίδες τὴν ἱστορία τῶν χειρογράφων αὐτῶν, καθὼς καί τῶν ἀπογράφων τους, ἰδιαίτερα τοῦ g, γιὰ τὰ ἀπόγραφα τοῦ ὁποῖου δίνει στὸ τέλος καί ἓνα ἐκτεταμένο στέμμα, παραθέτει πολλὰ καί πολύτιμες πληροφορίες, τίς ὁποῖες συγκέντρωσε ἀπὸ διάφορες εὐρωπαϊκὲς βιβλιοθῆκες, σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἄλλαζαν τὰ χφφ ἰδιοκτῆτη καί ἀκόμα καί μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δούλευαν οἱ φιλόλογοι στοὺς προηγούμενους αἰῶνες.

Στὸ Γ' κεφάλαιο μελετᾷ τίς σχέσεις τῶν χφφ μεταξύ τους, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ στέμμα τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ Λεξικοῦ. Ἡ μελέτη αὐτὴ γίνεται μὲ μεγάλη προσοχή, γιὰ τὴ φύση τοῦ κειμένου παρουσιάζεται ἀκόμη πῶς δύσκολη ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὰ ἄλλα φιλολογικὰ κείμενα. Καθὼς ἡ κάθε γλώσσα μπορεῖ νὰ παρουσιάζεται εἴτε συμπληρωμένη ἀπὸ τὰ ἄλλα λεξικά εἴτε αὐτούσια δανεισμένη ἀπὸ αὐτά, ὁ συγγρ. εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀνατρέχῃ κάθε τόσο καί στὰ ἄλλα παρόμοια ἐρμηνευτικὰ ἢ ἐτυμολογικὰ βυζαντινὰ λεξικά, τὰ ὁποῖα πιθανὸν νὰ στάθηκαν, σὲ μεγάλο ἢ μικρὸ βαθμὸ, πηγὲς τοῦ Λεξικοῦ.

Τὴ μελέτη κλείνει μιὰ ἐπιλογή ἀπὸ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία καί μιὰ περίληψη στὰ ἀγγλικά.

Αὐτὸ εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Τσαντσάνογλου. Θὰ θέλαμε νὰ διατυπώσουμε λίγες ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις καί προσωπικὲς μας γνώμες, οἱ ὁποῖες δὲν μειώνουν βέβαια καθόλου τὴν ἀξία τῆς μελέτης στὸ σύνολό της.

Στις σελίδες 85-86, ἐξετάζοντας ὁ συγγρ. τὸν τρόπο τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ z (ἡ τοῦ προτύπου του) ἀπὸ τὸν g, μιᾶ γιὰ «ἀκουστικὰ» λάθη — τὰ εἰσαγωγικὰ εἶναι τοῦ συγγραφέα —, τὰ ὁποῖα γιὰ μιὰ στιγμή θέλει νὰ ἐρμηνεύσῃ πὼς ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ z ἀντιγράφηκε μὲ ὑπαγόρευση. Καί μολονότι στὴ συνέχεια (σ. 86) βλέπει σωστὰ τὸ ζήτημα καί δέχεται ὅτι τὰ «ἀκουστικὰ» αὐτὰ σφάλματα δὲν ἀποκλείεται νὰ ὀφείλωνται στὴν «ἔσωτερικὴ ὑπαγόρευση» (ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσερα στάδια, στὰ ὁποῖα διέκρινε ἀπὸ παλαιότερα ὁ Desrousseaux τὴν ἀντιγραφή καί τὰ ὁποῖα συστηματικότερα μελέτησε ὁ A. Dain), ὡστόσο δὲν φαίνεται ἀπόλυτα ἀποφασισμένος νὰ ἀποκλείσῃ τὴν ὑπαγόρευση ὡς τρόπο ἀντιγραφῆς τοῦ z. Νομίζουμε πὼς γιὰ τὴν ἐποχὴ,

στην όποίαν ανάγεται τὸ χφ τῆς Ζάβορδας—τοῦ 13ου-14ου αἰώνα κατὰ τὸν συγγρ.— ἢ ὑπαγόρευση ὡς τρόπος ἀντικραγωγῆς χφφ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ὁλότελα. Δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία, οὔτε ἀπὸ κείμενα τῆς ἐποχῆς οὔτε ἀπὸ σημειώματα, βιβλιογραφικὰ ἢ ἄλλα, στὰ ἴδια τὰ χφφ ποὺ νὰ μιλοῦν γιὰ ὑπαγόρευση, ἐνὸς ἀντίθετα ἔχουμε πάρα πολλές μαρτυρίες, καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα καὶ ἀπὸ διάφορα σημειώματα σὲ χφφ, ποὺ μιλοῦν ρητὰ γιὰ ἀντίγραφη.

Μιὰ δεύτερη παρατήρησή μας ἀφορᾷ τὴ χρήση τοῦ ὄρου *δισσόν*, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ συγγρ. θέλει νὰ δηλώσῃ τὸ *δυάδιον*, καὶ ποὺ τὸν χρησιμοποιεῖ ἀρκετὲς φορὲς στὶς περιγραφὰς τῶν χφφ (βλ. π.χ. σελ. 36, 61, 62 κλπ.). "Ἄν καὶ τὸ λάθος στὴν περιγραφή αὐτῆ δὲν εἶναι μονάχα δικό του, θὰ θέλαμε μὲ τὴν εὐκαιρία νὰ σημειώσουμε πὼς ἀπὸ κάποια παρεξήγηση κινδυνεύει νὰ καθιερωθῇ ὡς ὄρος παλαιογραφικὸς μιὰ λέξις ποὺ ἡ σχέση της μὲ τὰ τετράδια τῶν χφφ εἶναι πολὺ ἀμφίβολη. Ἡ λέξις *δισσόν* ὄχι μόνο δὲν μαρτυρεῖται ποῦθενᾶ μὲ αὐτῆ τὴ σημασία, ἀλλὰ ἀντίθετα ἔχει πάρει τὴν εἰδικὴ ἔννοια τοῦ «διπλοῦ» ἢ «εἰς διπλοῦν», προκειμένου γιὰ ἀντίγραφα ἐγγράφων, μὲ τὴν ὁποία συναντᾶται ἄπειρες φορὲς ὡς *terminus technicus*. Ὑστερα, γιὰ τὴ δῆλωση τοῦ «τετραδίου» μὲ τέσσερα φύλλα μαρτυρεῖται γιὰ τὴν παλαιότερη ἐποχὴ ὁ ὄρος *τετράφυλλον*, γιὰ τὴ νεώτερη *δυάδιον*, ποὺ τὴ χρῆση του, καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἴχαμε γι' αὐτὴ καμιὰ μαρτυρία ἀπὸ ποῦθενᾶ, θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν εἰσαγάγουμε ἀναλογικὰ πρὸς τὰ *τριάδιον*, *τετράδιον*, *πεντάδιον* κτλ.¹

Εἶναι κρίμα ποὺ ἰδιαίτερες συνθήκες δὲν ἐπέτρεψαν στὸν συγγρ. νὰ ἐφοδιάσῃ τὸ βιβλίον του μὲ πίνακες, ποὺ ἡ ἔλλειψή τους γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητῆ. Καθὼς στὴ μελέτῃ μνημονεύονται πολλοὶ κτήτορες χφφ, λόγιοι καὶ φιλόλογοι τῶν προηγούμενων

1. Τὸν ὄρο *δυάδιον*, μαζί μὲ ἄλλους ὄρους ποὺ ἀφοροῦν τὶς ὀνομασίες τῶν τετραδίων στὰ ἑλληνικὰ χφφ, θὰ τὸν ἐξετάσουμε στὸ Β' μέρος μιᾶς μελέτης μας ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὀρολογία τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἐδῶ σημειώνουμε σύντομα πὼς τὸ λάθος, ὅσο ξέρουμε, ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο, ὁ ὁποῖος στὴ μετάφρασή του τοῦ Ἑγγχειριδίου τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς παλαιογραφίας τοῦ E. Thompson χρησιμοποίησε τὴ λέξις *δισσόν* ὡς ὄρο τεχνικό, βασιζόμενος σὲ μιὰ μόνο — τὴ λιγότερο πιθανὴ κατὰ τὴ γνώμη μας — ἀπὸ τὶς ἐρμηνείες ποὺ δίνονται στὰ *τρισά* καὶ *τετρασά* τοῦ γνωστοῦ χωρίου τοῦ Εὐσεβίου (βλ. Ἑγγχειρίδιον ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς παλαιογραφίας ὑπὸ Ἐδουάρδου Θόμψωνος κατὰ μετάφρασιν Σπυρίδωνος Λάμπρου, Ἀθῆναι 1903, σ. 120 καὶ σημ. 2). Ἀπὸ τὸν Λάμπρο πῆρε τὸν ὄρο καὶ ὁ Α. Πολίτης καὶ τὸν χρησιμοποιεῖ καὶ στὸν Ὅδηγὸ κταλόγου χειρογράφων (Ἀθῆναι 1961, σ. 12). Γιὰ τὴ χρῆση τῆς λέξεως *δισσόν* μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «διπλοῦ» ἢ «εἰς διπλοῦν», προκειμένου γιὰ ἐγγράφα καὶ κυρίως γραμμένα σὲ παπύρους ἀκόμη, βλ. πρόχειρα τὰ λεξικά τῶν Liddell-Scott-Jones καὶ Preisigke (Α', 397) στὴ λ. *δισσός*, Bernhard Kuber, *Ἴσον und αντίγραφον*, Zeitschr. der Savignystiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, 53 (1933) 70, καὶ V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, I, Λιψία 1911, σελ. 65. Γιὰ τὸ *τετράφυλλον* βλ. Θόμψωνος - Λάμπρου, ὁ. π., σ. 119, σημ. 2. Τέλος, γιὰ τὸν ὄρο *δυάδιον* παραθέτουμε τὴν παρχιάτω μαρτυρία ἀπὸ σημείωμα τοῦ 1545, ὅπου ὁ λόγος γιὰ ἀπαρίθμηση χφφ: *ἀπαντᾷ ἐστὶ τετράδια πλὴν τοῦ ρ' ὅπερ ἐστὶ δυάδιον* βλ. Al. Dmitrievskij, *Opisanie liturgičeskich rukopisej chranjačsichsja y bibliotekach pravoslavnagovostoka*, III, Κίεβο, σ. 495.

αίωνων και πολλά άλλα χροφ έξω από αυτά που περιέχει τὸ Λεξικό, ένας πίνακας ὀνομάτων και ένας χειρογράφων θὰ βοηθοῦσε πολὺ τὴν εὐκολη σ' αὐτὰ ἀναφορά μας.

Προσθέτουμε μερικές ἀκόμη πιὸ ἐπουσιώδεις παρατηρήσεις: Οἱ παραπομπές καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἔλειπαν ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα τῆς μελέτης ἢ, στὶς περιπτώσεις πού θὰ κρατιόνταν σ' αὐτό, νὰ ἔμπαιναν τουλάχιστο σὲ παρενθέσεις· στὰ διάφορα ἄρθρα πού μνημονεύονται νὰ σημειώνεται ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν σελίδων· π.χ. σ. 378-389 και ὄχι 378 ἐξῆς., ὅπως συστηματικὰ βρίσκουμε· ἀκόμη πρακτικότερο νομίζουμε πὸς θὰ ἦταν και θὰ εὐκόλυε πολὺ τὴ διαρκῆ ἀναδρομὴ μας σ' αὐτά, ἂν μερικά κείμενα, ὅπως π.χ. ἡ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πού προτάσσεται στὸ Λεξικό, ἡ ἀρχὴ τῆς Βιβλιοθήκης κλπ., καταχωροῦνταν στὸ σύνολό τους και «ἐφ' ἅπαξ» κάπου ἢ στὴν πρώτη μνεία ἢ ὡς παράρτημα ἢ ὅπου ἄλλοῦ· τέλος, πολλὰ λατινικὰ χωρία ἀπὸ ἐπιστολὲς λογίων και παλαιότερων φιλολόγων πού μνημονεύονται αὐτολεξί στὸ κύριο σῶμα τῆς μελέτης ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ μεταθεθοῦν στὶς σημειώσεις και νὰ περιοριστῇ ὁ συγγρ. νὰ μᾶς δώση στὸ κείμενο τῆς ἐργασίας του μιὰ ἐλεύθερη ἀπόδοση τοῦ περιεχομένου τους στὰ ἑλληνικά.

Παρὰ τίς ἐπὶ μέρους αὐτὲς παρατηρήσεις μας ὁ κ. Τσαντσάνογλου με τὴ μελέτη του αὐτῆ, με ἄρτια κατάρτηση και μεθοδικότητα, με σοβαρότητα και ἐπιφυλακτικότητά, πού δείχνουν ἄνθρωπο με ἐπίγνωση τῶν δυσχερειῶν τῶν προβλημάτων πού μελετᾷ, προάγει πολὺ τὰ θεωρητικὰ και πρακτικὰ προβλήματα πού θέτει μιὰ μελλοντικὴ πλήρης ἐκδοση τοῦ Λεξικοῦ, τὴν πραγματοποίηση τῆς ὁποίας εὐχόμεσθε σύντομη.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΤΣΑΛΟΣ

Hans Eideneier, Sogenannte christliche Tabuwörter im Griechischen [Miscellanea Byzantina Monacensia, Heft 5], München 1966. Σελ. viii, 128.

Σὲ γλώσσες με μεγάλο ἱστορικὸ παρελθόν, ὅπως ἡ νέα Ἑλληνικὴ, παρουσιάζεται πολλές φορές τὸ ἀκόλουθο φαινόμενο: Ἐνῶ ἡ ἐτυμολογικὴ παραγωγή μιᾶς λέξεως με νέα σημασία ἀπὸ μιὰ ἄλλη ὅμοια ἀρχαία με διαφορετικὴ σημασία εἶναι εὐκολη, ἡ μεταβολὴ τῆς σημασίας τῆς ἀρχαίας στὴ σημασία τῆς νέας ἀποτελεῖ πρόβλημα πού δὲν εἶναι εὐκολο νὰ λυθῇ, ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης χρονικῆς ἀποστάσεως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἐνήργησαν διάφοροι παράγοντες — κοινωνικοί, θρησκευτικοί, πολιτιστικοί κλπ. — και προκάλεσαν τὴ μεταβολὴ. Ἡ νεοελληνικὴ κοινὴ λέξη *ψομί* π.χ. εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λέξη *ψομός*. Ἡ διαδικασίαι ὅμως τῆς μεταβολῆς ἀπὸ τὴ σημασία: *ψομός* = μπουκιά, κομμάτι, στὴ σημασία: *ψομί* = «ἄρτος», δὲν εἶναι ἀκόμα, ὅπως τουλάχιστο νομίζουν μερικοί, πειστικὰ ἐρμηνευμένη. Πρόβλημα ἐπίσης ἀποτελεῖ και ἡ ἀνεύρεση τῆς αἰτίας ἢ ὁποία ἐνεργεῖ, ὥστε οἱ λέξεις, οἱ ὁποῖες ἀλλάζουν και παίρνουν νέα σημασία, νὰ ἐκτο-

πίξουν άλλες που είχαν πριν αυτή τη σημασία, όπως συμβαίνει επίσης με την παραπάνω νεοελληνική λέξη *ψομί* που αντικατέστησε την αρχαία *ἄρτος*.

Ειδικά για τις κοινότερες νεοελληνικές λέξεις το *ψομί*, το *κρασί*, το *ψάρι* και το *νερό* υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, όπου φανερώνεται ή προσπάθεια που έκαναν ως σήμερα οι φιλόλογοι, και ειδικότερα οι γλωσσολόγοι, να εξηγήσουν ικανοποιητικά και να ερμηνεύσουν πειστικά τη σημασιολογική εξέλιξη και τη μεταβολή τους και να βρουν την αιτία, ή όποια προκάλεσε την εκτόπιση των αντίστοιχων αρχαίων ελληνικών λέξεων: ο *ἄρτος*, ο *οἶνος*, ο *ιχθύς* και το *ὔδωρ*.

Στην προσπάθεια αυτή φιλοδοξεί να συμβάλει και η παραπάνω εργασία του κ. Eideneier. Στην εργασία του ο συγγρ. όχι μόνο προτείνει τροποποιήσεις, όπως θα δούμε, της ερμηνείας που δόθηκε ως τώρα στο σημασιολογικό πρόβλημα, αλλά θέλει να συζητήσει και την άποψη που υιοθετήθηκε κάποτε από πολλούς, ότι τάχα οι αντίστοιχες αρχαίες λέξεις *ἄρτος*, *οἶνος*, *ιχθύς* και *ὔδωρ* θεωρήθηκαν «λέξεις ταμπού» (Tabu-wörter), δηλ. απαγορευμένες λέξεις, από τον καιρό που τις χρησιμοποίησε ή νέα τότε χριστιανική θρησκεία στις τελετές και τη λειτουργία της και καθιερώθηκαν εκεί ως «ιερός ἄρτος», «ιερός οἶνος», «ιερός ιχθύς» και «ιερόν ὔδωρ» και ότι αναγκαστικά έπρεπε το κενό να συμπληρωθῆ με νέες λέξεις, οι οποίες φυσικά από πριν είχαν κάποια σχέση με το περιεχόμενο της σημασίας εκείνων (σ. 4).

Ἡ ἔκφραση «λέξεις ταμπού», λέγει ο συγγρ., είναι ὅρος νεώτερος. Ὡς ὑποτιθέμενο φαινόμενο ὁμοίως παρατηρήθηκε πολύ νωρίτερα. Ειδικά για την περίπτωση καθεμιᾶς ἀπὸ τις παραπάνω τέσσερις αρχαίες λέξεις ἀναφέρει ο συγγρ. σχετικές παρατηρήσεις παλαιότερων ἐρευνητῶν, ὅπως τοῦ Σκ. Βυζαντίου, τοῦ K. Krumbacher, τοῦ P. Kretschmer κ.ἄ. Ἄν οἱ γνώμες αὐτές, πού γιά τόν συγγρ. εἶναι ὑπόθεση, ἀντέχουν στή μαρτυρία τοῦ ὕλικου τῶν πηγῶν, θά τὸ δείξει, λέγει, ἡ διαπραγματεύσή τους στό ἐξῆς καί μάλιστα ξεχωριστά γιά κάθε λέξη, γιά νά δοῦμε στό τέλος κατὰ πόσο ὁ ὅρος αὐτός εἶναι δικαιολογημένος (σ. 6).

Ἡ ἐργασία, μετὰ τή γενική εἰσαγωγή (σ. 1 - 6) καί τή βιβλιογραφία (σ. I - VIII), διαιρεῖται σέ τέσσερα μέρη (I - IV), ὅσα εἶναι καί τὰ ζεύγη τῶν λέξεων: I. *ψομί* - *ἄρτος* (σ. 7 - 54), II. *κρασί* - *οἶνος* (σ. 55 - 84), III. *ψάρι* - *ιχθύς* (σ. 85 - 103) καί IV. *νερόν* - *ὔδωρ* (σ. 104 - 119). Κάθε μέρος ἀρχίζει μέ μιὰ εἰσαγωγή στήν ὅποια συζητοῦνται, μέ χρονολογική σειρά συνήθως, οἱ γνώμες τῶν προηγούμενων ἐρευνητῶν σχετικά μέ τή σημασιολογική μεταβολή καί τήν ἐτυμολογία. Ἀκολουθεῖ ἡ παράθεση καί ἡ συζήτηση τῆς ερμηνείας χωρίων α) τῆς ἀρχαίας καί μεταγενέστερης ἐποχῆς, μέ ἐξαίρεση τὰ χωρία τῶν παπύρων πού ἐξετάζονται χωριστά, β) τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς (ὡς τόν 12. αἰ. περίπου δίνεται περισσότερη σημασία σέ κείμενα πού ἔχουν στοιχεῖα τῆς λαϊκῆς γλώσσας) καί γ) τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τόν 12. ὡς τόν 15. αἰ. (1453 περίπου). Μερικές φορές λαμβάνεται ὑπόψη καί ἡ νέα Ἑλληνική. Ἡ βιβλιογραφία πού ἀναφέρεται στή θεωρία «ταμπού» μπαίνει σέ παρένθεση. Σέ κάθε μέρος ὑπάρχει Σύμπερασμα, ὅπου ἀνακεφαλαιώνονται οἱ ἀπόψεις καί παραθέτονται τὰ συμπεράσματα. Τὰ συμπεράσματά του αὐτά ὁ συγγρ.

τά στηρίζει και σε στατιστικούς πίνακες, που κατάρτισε με βάση το υλικό των παύρων. Η μελέτη κλείνει με το γενικό συμπέρασμα, που αναφέρεται στο ζήτημα «λέξεις ταμπού» (σ. 120 - 128).

Άς μου επιτραπῆ νὰ συζητήσω ἐδῶ ὀρισμένα σημεῖα τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Eideneier:

Ὁ συγγρ. ἐντοπίζει τὴ σημασία τῆς ἐργασίας του στὸ γεγονός ὅτι ἡ ἱστορία τῆς σημασιολογικῆς ἐξελιξέως καὶ μεταβολῆς τῶν νεοελληνικῶν λέξεων *ψωμί*, *κρασί*, *ψάρι* καὶ *νερό* βασίστηκε ὡς τώρα σὲ ὄχι ἱκανοποιητικὸ υἱκὸ (σ. 2). Ἡ ἐτυμολογικὴ τους ἀρχὴ βέβαια εἶναι σαφής. ἡ ἐρμηνεῖα ὅμως τῆς σημασιολογικῆς τους μεταβολῆς ἦταν ὡς τώρα ἐσφαλμένη. Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κρίνουμε πόσο δικαιολογημένη εἶναι ἡ ἀπόψη αὐτῆ, θὰ χρειαστῆ νομίζω, πρὶν παραθέσουμε τὴ νέα ἐρμηνεῖα τοῦ συγγρ., νὰ ἀντιπαραθέσουμε τὴν ἐπικρατέστερη ἀπὸ τὶς παλαιότερες, μὲ κάθε δυνατὴ συντομία καὶ χωριστὰ γιὰ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερις νεοελληνικὲς λέξεις.

Οἱ πειστικότερες ἐρμηνεῖες σήμερα σχετικὰ μὲ τὴ σημασιολογικὴ μεταβολὴ τῶν τεσσάρων λέξεων εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου οἱ ἐξῆς:

I. *ψωμί* (N. Ἀνδριώτης, *Σημασιολογία*, σ. II, βλ. Eid., σ. 12): Ἐπὶ τὸ ἀρχ. οὐσ. ὁ *ψωμός* = μπουκιά, κομμάτι, καὶ ἀπὸ φρ. ὅπως *ψωμός ἄρτου* = κομμάτι *ψωμί*, μπουκιά *ψωμί*, ἔλεγαν ὕστερα καὶ *ψωμός* χωρὶς τὸ *ἄρτου*, μὲ τὴ σημασία ἄρτος, ὡς τὸ «κατ' ἐξοχὴν» κομμάτι, ἀπ' ὅπου τὸ ὑποκοριστικὸ *ψωμίον*.

II. *κρασί* (A. Κοραῆς, Ἄτακτα 1, 72, βλ. Eid., σ. 55): Ἐπὶ τὸ ἀρχ. οὐσ. ἡ *κράσις* = «μεῖζις», ἀνακάτωμα, καὶ ἀπὸ φρ. ὅπως *κράσις οἴνου* (ἔλεγαν συνήθως *δός μοι κράσιν οἴνου*) εἶπαν ὕστερα καὶ *κράσιν*, χωρὶς τὸ *οἴνου* (ἢ *ὑδατος* κλπ.), τὸν «κεκραμένον οἴνον», καὶ ὕστερα *κρασίν* (μὲ κατέβασμα τοῦ τόνου ἢ ὡς ὑποκοριστικὸ) ἀρχικὰ τὸν «κεκραμένον οἴνον» καὶ ὕστερα κάθε «οἴνον».

III. *ψάρι* (A. Κοραῆς, Ἄτακτα 1, 98, βλ. Eid., σ. 85): Ἐπὶ τὸ ἀρχ. οὐσ. τὸ *ῥῥον* = προσφάγι, πρόχειρο φαγητό. Ὀνομάστηκε ἔτσι (καθὼς καὶ μὲ τὸ ὑποκοριστικὸ *ῥῥάριον*) ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τὸ συνηθισμένο τοὺς πρόχειρο φαγητό, προσφάγι, πού ἦταν οἱ μικροὶ «ἰχθύες» (τὰ μικρὰ ψαράκια, οἱ σαρδέλες κλπ.), ὡς τὸ «κατ' ἐξοχὴν» ῥῥον. Ἐπὶ ὅπου ὕστερα: κάθε *ψάρι* γενικά.

IV. *νερό* (Γ. Χατζιδάκις, Ἀθηνᾶ 4[1892] 466, βλ. Eid., σ. 104 κ.έ.): Τὸ ἀρχ. ἐπίθ. *νεαρός* = φρέσκος, πρόσφατος εἶχε καὶ συνηρημένο τύπο *μηρός*. Τὸ οὐδ. τοῦ τύπου αὐτοῦ *μηρόν* τὸ χρησιμοποιοῦσαν πολὺ συχνὰ μὲ τὸ οὐσ. *ῥῥον*, *μηρόν ῥῥον*. Ὑστερα μὲ παράλειψη τοῦ *ῥῥον* οὐσιαστικοποιήθηκε τὸ ἐπίθετο *μηρόν*, πού σιγὰ σιγὰ ἔγινε *νερόν* καὶ *νερό*.

Στηριγμένος τώρα ὁ συγγρ. σὲ πλουσιότερο υἱκὸ, πού μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια συγκέντρωσε, τροποποιεῖ τὶς ἐρμηνεῖες αὐτὲς καὶ ἰδιαίτερα τῶν λέξεων *ψωμί* καὶ *κρασί*.

Οἱ ἀπόψεις του εἶναι οἱ ἐξῆς:

I. *Ψωμί*. Ἐπὶ τὸ ἀρχ. ἑλλ. λ. *ψωμός* εἶχε ἀρχικὴ σημασία: μπουκιά *ψωμί*, κομμάτι *ψωμί*, ὄχι ἀπλῶς: μπουκιά, κομμάτι (σ. 14). Ἡ σημασία αὐτῆ ἔπειτα χωρίστηκε σὲ δυὸ ἐπὶ μέρους ἀπόψεις (Teilaspekte):

στήν άποψη: κομμάτι, και στην άποψη: ψωμί. Τήν πρώτη άποψη (κομμάτι), που είναι άφηρημένη και ανήκει στην ορθολογιστική εποχή, τη βρίσκουμε στον Άριστοτέλη, ενώ τη δεύτερη (ψωμί), δέν τη βρίσκουμε στο *ψωμός*, αλλά στο υποκοριστικό της *ψωμίον*, άρχικά με τη σημασία: μικρή μπουκιά ψωμί και ύστερα: ψωμί. Ο λόγος που όδηγησε τον συγγρ. στην έρμηνεία αυτή είναι ότι δέν βρίσκουμε, λέγει, ποτέ τη λέξη *ψωμί* με τη σημασία: μικρό κομμάτι, μικρή μπουκιά, ως υποκοριστικό του *ψωμός*. Δέν μάς σώζεται, λέγει, φράση, όπως *ψωμίον άρτου* (σ. 54).

II. *Κρασί*. Δέν είναι εύκολη, λέγει, ή μετάβαση από τη σημασία *κρασίς* = «μειζις» (Mischung) και ύστερα *κρασίς* (και *κρασίν*) = «οίνος» (Wein). *Κρασίς* είναι ή συγκεκριμένη «μειζις οίνου και ύδατος» και άπ' αυτήν θα μεταβούμε στη σημασία «οίνος», άν δεχτούμε άνάμεσα τη συμβολή της δευτερεύουσας σημασίας *κρασίς* = όρισμένη ποσότητα «κρατου οίνου», «μέτρον οίνου» (Mass Wein). 'Η αίτία για την όποία δέν δέχεται άλλη έρμηνεία είναι ότι δέν βρίσκει στη λ. *κρασίς* τη σημασία «οίνος», αλλά μόνο στη λ. *κρασίν*, ούτε στη λ. *κρασίν* τη σημασία «μειζις», αλλά μόνο τις σημασίες «ποτήρι» (σ. 59, 60), «μέτρον οίνου» και «οίνος».

III. *Ψάρι*. Δέχεται τη γνωστή έρμηνεία και, ύστερα από παρατηρήσεις δευτερεύουσας σημασίας στο πλούσιο ύλικό που παραθέτει, προσπαθεϊ να περιορίσει την «κατ' έξοχήν» θεωρία μόνο στο *ψων* και όχι και στο *ψάριον*, που μόνο για λίγο διάστημα, λέγει, ήταν υποκοριστικό του *ψων*. Πολύ γρήγορα έχασε την υποκοριστική σημασία και πήρε τη σημασία που έχει και σήμερα (σ. 103).

IV. *Νερό*. Το μεταγν. επίθ. *νηρός*, που είχε την ίδια σημασία με το *νεαρός*, άποχωρίστηκε από αυτήν τη σημασία κατά την εποχή κατά την όποία α) ή λ. *νηρός* χρησιμοποιούνταν συχνά ως έπιθετικός προσδιορισμός της λ. *ύδωρ*, και β) το *ύδωρ* από μορφολογικούς λόγους — δυσκολία στην κλίση — άρχισε να άποσύρεται από τη χρήση.

Όπως βλέπουμε ό συγγρ. προτείνει διαφορετική έρμηνεία της σημασιολογικής μεταβολής μόνο της λ. *ψωμί* και τροποποιεϊ με την παρεμβολή της δευτερεύουσας σημασίας την έρμηνεία της σημασιολογικής μεταβολής της λ. *κρασί*. Για τις λέξεις *ψάρι* και *νερό*, εκτός από μερικές παρατηρήσεις στην έρμηνεία χωρίων, δέν βλέπω να έχη διαφορετική γνώμη. Όσο για την έρμηνεία της λ. *ψωμί*, πιστεύω ότι ή έρμηνεία που προτείνει ό συγγρ. είναι έσφαλμένη, και τουτο για τους έξης λόγους:

Με τη σημασία της λ. *ψωμός* = μπουκιά ψωμί, δέν είναι δυνατόν να έξηγηθοϋν ούτε το όμηρικό *ψωμοί τ' άνδρομέοι* (Όδυσσ. ι 374)¹ (κατά τον συγγρ. ή λ. είχε πάρει ήδη τότε μεταφορική σημασία) ούτε τα τέσσερα χωρία της II. Δ. *ψωμός άρτου* (που ό συγγρ. δικαιολογεϊ με την άποψη ότι «ή άφηρημένη έννοια της λ. προχώρησε τόσο, ώστε μπορούσε να συμπληρωθῆ και με ένα *άρτου*», σ. 16). Άντίθετα, με τη γνωστή όρθη σημασία *ψωμός* = μπουκιά (πρβ. Άριστοτέλους, Προβλ.

1. Στον Εϋστάθιο (1635, 29) φαίνεται παράδοση ή χρήση, γιατί ό Εϋστάθιος έπηρεάζεται από τη σύγχρονη σημασία: *ψωμός* = *τεμάχιον ψωμοϋ*.

964¹ α - 25, όπου *ψωμός*, κατά τὸν συγγρ., «jeder Brocken einer festen Nahrung» σ. 15, 19) ἐρμηνεύονται θαυμάσια ὅλα τὰ ἀρχαία, μεταγενέστερα καὶ μεσαιωνικά χωρία πού παραθέτει. Ἡ σημασία *ψωμός* = κομμάτι «ἄρτου» προέρχεται ἀπὸ τὴν παλαιότερη συχνὴ φράση *ψωμός ἄρτου*, μετὰ ἀλλοίωσιν τοῦ ἄρτου, ἐπειδὴ ὁ κατ' ἐξοχὴν *ψωμός*, ιδιαίτερα στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, ἦταν τοῦ «ἄρτου». Ὁ συγγρ. δὲν δέχεται τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ, ἐπειδὴ δὲν βρίσκει στίς πηγές τὸ ὑποκοριστικὸ τοῦ *ψωμός* = κομμάτι, καὶ ιδίως τὴ φρ. *ψωμίον ἄρτου*. Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὸ εἶναι ἡ ἐξῆς:

1. Τὸ νὰ μὴ διασωθῆ μιὰ λέξη, ἕνας τύπος ἢ ἡ σημασία μιᾶς λέξεως τῆς ἀρχαίας ἢ μεταγενέστερης Ἑλληνικῆς δὲν σημαίνει ὅτι ἡ λέξη, ὁ τύπος ἢ ἡ σημασία δὲν ὑπῆρξε ποτὲ σὲ χρῆση (πρβ. Γ. Χατζιδάκη, Σύντομος ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθήναι 1915, σ. 81, όπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν «ἐλλιπῆ» παράδοση μιᾶς γλώσσας). Γιὰ τὴ σημερινὴ λέξη π.χ. *κοκκί* δεχόμεσθε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ὑποκοριστικὸ τοῦ ἀρχ. οὐσ. *κόκκος* = τὸ σπυρί, ὁ σπόρος. Δὲν μᾶς σώθηκε ὅμως καμιὰ μαρτυρία οὔτε τῆς σημασίας *κόκκος* = «κύαμος», οὔτε τοῦ ὑποκοριστικοῦ τύπου *κοκκίον. Καὶ ὅμως ἡ σημασία πρέπει νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴ συχνὴ χρῆση τῆς ἐκφράσεως *κόκκοι κνάμων* καὶ ὕστερα *κόκκοι*, μετὰ ἀλλοίωσιν τοῦ εὐκόλου ἐννοουμένου *κνάμων*. Οὔτε καὶ τῆς ἐκφράσεως *κόκκοι κνάμων* ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία.

2. Ὅταν ἡ λ. *ψωμός* ἀρχισε νὰ παίρῃ καὶ τὴ σημασία: *ψωμί*, «ἄρτος» κοντὰ στὴ γενικὴ σημασία: *μπουκιά*, κομμάτι (κάθε στέρεος τροφῆς), ἦταν ἐπόμενο νὰ ὑποκορισθῆ μόνο ἡ πιὸ συγκεκριμένη σημασία: «ἄρτος». Ἔτσι ἔχουμε *ψωμός* = 1) *μπουκιά*, κομμάτι (*ψωμιού*, *τυριοῦ* κλπ.) καὶ 2) «ἄρτος», *ψωμί*, ἀπὸ τὴ συχνὴ φράση *ψωμός ἄρτου*, καὶ ὕστερα, μετὰ ὑποκορισμὸ τῆς δευτέρας σημασίας, *ψωμίον* = «ἄρτος», ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν σημασία: *μικρὸς ψωμός ἄρτου*, πού γενικεύτηκε. Ἀνάλογο ὑποκορισμὸ τῆς εἰδικότερας σημασίας τῆς λέξεως ἔχουμε καὶ στὴ λ. *κόκκος*. Ἡ λ. ἀρχικὰ σήμαινε τὸ σπυρί, τὸν *κόκκο* τοῦ *σιταριοῦ*, τῶν «*κνάμων*» κλπ. καὶ ὕστερα, ἀπὸ τὴ συχνὴ φράση *κόκκοι κνάμων*, περιόριστηκε εἰδικότερα στὴ σημασία «*κύαμοι*». Ἐπειτα ὑποκορίστηκε μόνο αὐτὴ ἡ σημασία καὶ ἔτσι φτάσαμε στὴν ἐποχὴ πού τὸ *κοκκία* > *κοκκία* ἀντικατέστησε τὴ λ. *κύαμοι*. Ἀνάλογη ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ διαφοροποίησις τῆς σημασίας ἐνὸς ἐπιθέτου πού χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο. Ἡ διαφοροποίησις καὶ ἐδῶ ἐπιτυγχάνεται μετὰ τὸν ὑποκορισμὸ τῆς σημασίας τοῦ οὐσιαστικοποιημένου ἐπιθέτου, τὸ ὁποῖο μετατρέπεται ἔτσι σὲ τέλει οὐσιαστικόν, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τοῦ ἐπιθ. *ἄσημος* (= *ἀχάρακτος*), πού χρησιμοποιοῦνταν καὶ ὡς οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο *ἄσημος*, ἐνν. *ἄργυρος*. Μετὰ τὸν ὑποκορισμὸ τοῦ οὐσιαστικοποιημένου ἐπιθέτου *ἄσημων* ἔχουμε τὸ τέλει οὐσιαστικὸ τὸ *ἄσημι* (πρβ. *ἀκόμα πέπων* = *ῶριμος*, ἀλλὰ *πεπόνιον* = *πεπόνι*, *σικωτός* = αὐτὸς πού τρέφεται μετὰ *σῦκα*, ἀλλὰ *σικώτιον* = τὸ «*ἦπαρ*» κ.ἄ.)¹.

1. Βλ. Α. Ι. Θ α β ρ η, Οὐσιαστικά ἀπὸ ἐπίθετα (καὶ μετοχές) στὴ νέα Ἑλληνική, Θεσσαλ. 1969, σ. 25.

Τὸ στένεμα τῆς σημασίας τοῦ *ψωμός* σὲ ἄρτος ἀπὸ τῆ συχνῆ φράση *ψωμός ἄρτου*, ἀποδεικνύεται, νομίζω, καθαρὰ ἀπὸ τὸ στένεμα τῆς σημασίας συνώνυμων λέξεων τῆς σημερινῆς μας γλώσσας. Ἴδου μερικά παραδείγματα:

“Ὅπως καὶ παλαιότερα ἔτσι καὶ σήμερα τὸ μικρὸ κομμάτι διαφόρων εἰδῶν, καὶ ἰδίως εἰδῶν στερεᾶς τροφῆς, δηλώνεται στὴ νέα Ἑλληνικὴ (κοινὴ Νεοελληνικὴ καὶ ἰδιώματα) μὲ ξεχωριστὴ γιὰ κάθε εἶδος λέξη. Λέμε π.χ. ἓνα κομμάτι *ψωμί*, ἓνα *φελί* *καρπούζι*, μιὰ *φέτα τυρί* κ.ἄ.

Ἄξιοσημείωτο λοιπὸν εἶναι ὅτι ἡ λ. *φέτα*, ἀπὸ τῆ συχνῆ φράση *μιὰ φέτα τυρί*, ἄρχισε νὰ δηλώνη σήμερα στὴν κοινὴ Νεοελληνικὴ καὶ μόνη της, δηλ. χωρὶς τῆ λ. *τυρί*, τὸ ἄσπρο τυρί.

Ἀκόμα σαφέστερα παρατηροῦμε τὸ σημασιολογικὸ αὐτὸ στένεμα σὲ ἀνάλογες λέξεις τῶν ἰδιωμάτων. Στὴ Θάσο π.χ. *ἀγίδα* λέγεται ἤδη τὸ *δαδί*¹, ἐνῶ ἡ ἴδια λέξη στὴν Κόνιτσα διατηρεῖ ἀκόμα τὸ ἐνδιάμεσο στάδιο «*τεμάχιον* *δαδίου*»². Ἡ σημασία αὐτὴ φυσικὰ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φράση *μιὰ ἀγκίδα* *δαδί*. Στὴ Βήσσανη πάλι *κοψιά* σημαίνει 1) τὸ κομμάτι τὸ κρέας καὶ 2) τὸ κρέας, π.χ. στὴ φρ. «*νὰ ζήσω νὰ φάω κοψιά* *στὴ χαρά σου*» (εὐχὴ γραιῶν), πρβ. καὶ τὴν παροιμία: «*φάε νύφ' ζομί, καλή 'ναι κι ἡ κοψιά*»³. Καὶ ἡ σημασία αὐτὴ προῆλθε ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴ φρ. *μιὰ κοψιά* *κρέας*. Πρβ. καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς σημασίας τῆς λ. *κομμάτι*, ἡ ὁποία σὲ μερικὰ μέρη πῆρε ἤδη τὴ σημασία «ἄρτος», π.χ. στὴ Μεσσηνία: *ἐγιόμισε ἓνα μαντήλι κομμάτι*⁴.

Γιὰ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λ. *κρασί* παρατηρῶ ἐπίσης ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δεχτοῦμε τὴ συμβολὴ τῆς δευτερεύουσας σημασίας τῆς λ. *κραῖσις* (= ὀρισμένη ποσότης «ἄκρατου οἴνου πρὸς *κρᾶσιν*»). Δὲν ξέρω ποιά αἰτία ὀδήγησε τὸν συγγρ. νὰ συμπληρώσῃ ἔτσι τὴ σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ Κοραῆ (“*Ατακτα* 1, 72, βλ. συγγρ. σ. 55), βλέπω ὅμως ὅτι τὸν παρανόησε, γιατί ὁ Κοραῆς δὲν ἐρμηνεύει τὴ λ. *κραῖσις* ὡς «*μεῦζιν ἐν γένει*» (als *Mischung schlechthin*, βλ. συγγρ. σ. 58), ἀλλὰ διατυπώνει καθαρὰ ὅτι «Ἡ λέξις ἐσήμαινε συγκερασμένον οἶνον . . .». Ἐπομένως ἐσφαλμένως σημειώνει ὁ συγγρ. ὅτι ὡς τώρα τὸ πρόβλημα ἦταν ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἔννοια *κραῖσις* = «*μεῦζις*» (*Mischung*) στὴν ἔννοια *κραῖσις* (*κρασιν*) = «*οἶνος*» (*Wein*). Ἡ μετάβαση ἔγινε ἀπὸ τὴ σημασία *κραῖσις* = «*κεκραμένος οἶνος*», καὶ πολὺ σωστὰ ὁ Κοραῆς παραθέτει ὡς ἐπιχείρημα τὴν παράλληλη σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῆς λ. *κραῖμα*, ἡ ὁποία στὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου σήμαινε ἐπίσης τὸν «οἶνον» (Πλουτάρχ. 2, 140: *ὥσπερ γὰρ τὸ κραῖμα καίτοι ὕδατος*

1. I. Δ. Τομπαιδῆ, Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Θάσου, Θεσσαλ. 1967, σ. 47.

2. X. Ρέμπελη, Κονιτσιώτικα, Ἀθ. 1953, σ. 280.

3. Σπ. Στούπη, Πωγωνισακὰ καὶ Βησσανιώτικα, Β', Κέρκυρα 1964, σ. 165. Πρβ. καὶ τὸ ὑποκορ. *τοῦ κοψιδ'*, ποῦ σήμερα στὸ Βελβεντὸ λέγεται μόνο γιὰ τὸ κρέας καὶ σημαίνει: ἓνα κομματάκι κρέας, π.χ. *βάλι μι στοῦ πχιάτου ἓνα κοψιδ'* (=βάλι μου στὸ πιάτο ἓνα κομμάτι κρέας).

4. Ν. Ἀνδριώτη, Παράλληλοι σημασιολογικὰ ἐξελίξεις εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ εἰς τὰς ἄλλας γλώσσας, Θεσσαλ. 1960, σ. 147.

μετέχον πλείονος οἴνου καλοῦμεν οὕτω τὴν οὐσίαν δεῖ καὶ τὸν οἶκον τοῦ ἀνδρός λέγεσθαι).

Ἔτσι ἡ λ. *κραῖσις* εἶχε πάρει σιγά σιγά καὶ τὴ σημασία «μεῖζις οἴνου καὶ θερμού» (Σουίδ.) = «κεκραμένος οἶνος», φαίνεται καθαρά σὲ πολλὰ χωρία, ὅπως στὸ χωρίο τοῦ Ἀθηναίου 10, 426 d: *πῶς δὲ καὶ κ ε κ ρ α μ ε ν ο ν πίνειν τὸν ο ἶ ν ο ν δεῖ με; τέτταρα καὶ δύο· ἢ δ' οὖν κ ρ ᾱ σ ι ς αὕτη παρὰ τὸ ἔθος οὔσα·* πβλ. Ἀθήν. 2, 38c: *Φιλόχορος δὲ φησιν Ἀμφικτύονα . . . τὴν τοῦ οἴνου κραῖσιν πρῶτον κερᾶσαι . . . πλησίον δὲ . . . βωμόν ἔδειμεν* (δὲ Ἀμφικτύων), *ὑπόμνημα τοῖς χρωμένοις τῆς κ ρ ᾱ σ ε ω ς ποιούμενος.*

Τὴ σημασία αὐτὴ τὴν πῆρε ἡ λ. *κραῖσις* ἀπὸ παράλειψη τῶν εὐκόλως ἐννοουμένων, ὕστερα ἀπὸ τὴ συχνὴ χρῆση, λέξεων οἴνου καὶ ἔδατος, ὅπως καὶ ἡ λ. *ἄκρατος* πῆρε τὴ σημασία «οἶνος» ἀπὸ παράλειψη τῆς λέξεως οἶνος, ὕστερα ἀπὸ τὴ συχνὴ χρῆση τῆς φράσεως *ἄκρατος οἶνος* (βλ. Ἀριστοφ. Ἰππ. 105), ἐνῶ ὑπῆρχε ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ προσθήκη οἶνος πρέπει νὰ ἦταν ἀπαραίτητη, γιὰτὶ, ὅπως ἀναφέρει πάλι ὁ Ἀθηναῖος, *ἄκρατον ὀνόμαζαν κάποτε καὶ τὸ ὕδωρ* (Ἀθήν. 2, 44b: *ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ ἔδατος ἔταττον οἱ παλαιοὶ τὸ ἄκρατον, Σώφρων· «ὕδωρ ἄκρατον ἐς τὰν κύλικα»*).

Ὁ Ἀθηναῖος ἀναφέρει τὴν πλήρη φράση *κραῖσις τοῦ οἴνου πρὸς τὸ ὕδωρ* (Ἀθήν. 2, 45c/d). Ἡ φράση αὐτὴ ἀποδίδονταν τίς περισσότερες φορές βραχυλογικὰ ὡς *κραῖσις οἴνου* (Ἀθήν. 2, 38c) ἢ καὶ ὡς *κραῖσις ἔδατος* (Διόδωρος IV, 4, 6). Ἐπομένως ἐσφαλμένα ἐρμηνεύει ὁ συγγρ. καὶ τὴ φρ. *κρασὶν ἔδατος* ὀρισμένων μεσαιωνικῶν χωρίων μὲ τὸ «ποτῆριον ἔδατος» (Glas Wein, σ. 59, 60). Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ποτὲ δυνατὸ ἡ λ. *κρασὶν* ἀπὸ τὴν ἔννοια: «κεκραμένος οἶνος» ἢ ἔστω ἀπὸ τὴν ἔννοια: ὀρισμένη ποσότητα «ἄκρατου οἴνου», «μέτρον οἴνου (πρὸς κρασιν)» νὰ πάρη τὴ σημασία ποτῆρι. Στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχουμε διάφορες λέξεις, ὅπου τὸ «περιέχον» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ «περιεχόμενον» μὲ τὸ ἀ' συνθετικὸ, σὲ σύνθετα, ὅπως *κρασο-πότηρο, κρασο-κανάτα, νερο-πότηρο, ρακο-γυάλι, μεσν. κρασο-βόλιν, τυρό-βολον καὶ τυροβόλιν*, ἢ μὲ τὴ ρίζα, σὲ λέξεις μὲ παραγωγικὲς καταλήξεις ποὺ δηλώνουν ἐπίσης τὸ «περιέχον», ὅπως π.χ. *σουπ-ιέρα, τσαγ-ιέρα, ἀλατ-ερό, λαδ-ερό* κλπ., ἢ ἀκόμα μὲ λέξεις ποὺ ἐκφράζουν τὴν ποσότητα τοῦ περιεχομένου, ὅπως *ὀκά, μισή, κατοστάρι, κατοσταράκι* κλπ. Ἡ φρ. λοιπὸν *κρασὶν ἔδατος* πρέπει νὰ σχετιστῆ μὲ τὴ μεταγν. φρ. *κραῖσις ἔδατος*. Ἀκόμα καὶ στὸ χωρίο τοῦ Μόσχου ἡ φρ. *κρασίον ἄξους* (τὸ ὑποκοριστικὸ θυμίζει καὶ ἐδῶ τὸ *ὀξίδιον - ξίδι*) δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχη τὴ σημασία ποτῆρι, ἀλλὰ τὴ σημασία: *τόση ποσότητα «ἄξους» ὅση εἶναι ἀρκετὴ γιὰ μιὰ κρασιν* (ὅση εἶναι μιὰ μικρὴ *κραῖσις οἴνου*, πρβ. καὶ τὴ φρ. *πρὸς ἔν κρασί(ο)ν*, Eid., σ. 61).

Συναντοῦμε ἐπίσης καὶ τὴν περίπτωση τῶν ποιητῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν *κραῖσιν* (=«κεκραμένος οἶνος») τὴν ὀνομάζουν μεγαλοπρεπέστερα *κραῖσιν τοῦ ἀγαθοῦ δαίμονος* (δηλ. *κραῖσιν τοῦ Διονύσου*), ἀντὶ φυσικὰ *κραῖσιν οἴνου*. Στὸ χωρίο π.χ. τοῦ Ἀθηναίου 693 d/e ἡ ἀντίθεση: *Ἀγαθοῦ Δαίμονος κρᾶσεως καὶ ἄκρατον Ἀγαθοῦ Δαίμονος* εἶναι φανερὴ. Ὡστόσο ὁ συγγρ. προσπαθεῖ ἐσφαλμένα νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ τὴν πρώτη

έκφραση ότι σημαίνει επίσης όρισμένη ποσότητα («άκρατου οίνου» (σ. 64) (πρβ. και τὸ χωρίο Ἀθῆν. 2, 38c).

Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἔννοια *κραῖσις* = «κεκραμένος οἶνος» στὴν ἔννοια: «(άκρατος) οἶνος» εἶναι νομίζω πολὺ εὐκόλη, γιατί: α) ἡ «μεῖζις οἶνου καὶ θερμοῦ», ὅπως καὶ ἂν γίνῃ ἡ ἀνάμιξις, εἴτε δηλ. ἀναμίξις νεροῦ μὲ κρασί εἴτε κρασί μὲ νερό, δίνει πάλι κρασί (ποτὲ νερό). Πρβ. τὴν παροιμία «σηκώνει πολὺ νερό, ἔνν. τὸ κρασί» (βλ. καὶ Πλούταρχ. 2, 140 f: καίτοι ὕδατος μετέχον πλείονος). β) Ἄν τὸ κρασί εἶναι ἀνάμικτο μὲ νερό ἢ ὄχι δὲν φαίνεται οὔτε ἀποδεικνύεται πρόχειρα.

Ἐπομένως, ὅταν ἄρχισε σιγὰ σιγὰ νὰ σβῆνῃ ἡ συνήθεια νὰ πίνουν «κεκραμένον οἶνον», εὐκόλα μπορούσε κανεὶς νὰ ὀνομάσῃ *κραῖσιν* καὶ τὸν «άκρατον οἶνον». Ἀπὸ τὸ μπερδεμα ὕστερα τῶν δύο «οἴνων» (άκρατου καὶ κεκραμένου), ἄπλωσε ἡ ὀνομασία *κραῖσις* σὲ κάθε «οἶνον» γενικὰ καί, ἐπειδὴ ἡ λ. διατηροῦσε ἀκόμα καὶ τὴν ἀρχικὴ τῆς σημασία «μεῖζις», δ ι α φ ο ρ ο π ο ι ἡ θ η κ ε μὲ τὸν ὑποκορισμὸ ἢ δευτερεύουσα σημασία, ὅπως ἦταν ἐπόμενο. Δὲν ὑποκορίστηκε ἡ «μεῖζις» (πὼς θὰ ἔλεγαν: *κρασίον*=ἀναμιξούλα;), ἀλλὰ τὸ συγκεκριμένο πράγμα, τὸ *κρασάκι*.

Στὴν πάλῃ ποὺ ἀκολούθησε ἔπειτα μετὰ τῶν δύο λέξεων οἶνος καὶ *κρασίον* (*κρασίον*), ὅπως ἔγινε καὶ μὲ τὴν πάλῃ τῶν λέξεων *ἄριστος* - *ψωμίον*, *ἰχθὺς* - *ὄψαριον* καὶ *νηρόν* - *ἔδιω*, ἦταν φυσικὸ νὰ νικήσῃ ἡ νεώτερη λέξη γιὰ τοὺς γνωστούς λόγους, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ φθορὰ τῆς σημασίας παλαιῶν λέξεων, ἡ ζωντάνια τῆς νέας λέξης, ἡ τάση γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ λεξιλογίου σὲ μιὰ γλώσσα κλπ.

Δὲν ἀποκλείεται βέβαια νὰ πῆρε κάποτε ἡ λ. *κραῖσις* καὶ τὴ δευτερεύουσα σημασία: ὀρισμένη ποσότητα «άκρατου οἶνου» (=μέτρον οἶνου, «οἶνος πρὸς κραῖσιν»). Αὐτὸ μπορούσε νὰ συμβῆ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπου ὑπῆρχε ὀμαδικὴ ζωὴ, ὅπως στὰ μοναστήρια, ὅπου ἡ ἀνάμιξις τοῦ «οἶνου» μὲ νερό γινόταν μὲ εἰδικὴ ἱεροτελεστία καὶ ὁ «άκρατος οἶνος» μοιραζόταν στοὺς μοναχοὺς σὲ ὀρισμένη ποσότητα, στὴν ὅποια θὰ ἔριχναν ὕστερα οἱ ἴδιοι ὅσο νερό (*θερμόν*) ἤθελαν (πρβ. συγγρ. σ. 69: καὶ γὰρ ἕκαστος τὸ ἴδιον, καθὼς ἡ αὐτοῦ ἀρέσκειά ἐστι κεκέρακε). Στὶς τελετὲς αὐτὲς φαίνεται ὅτι ὁ ἡγούμενος εὐλογοῦσε τὸν «οἶνον» καὶ τὸ «θερμόν» (τὴν *ζέσιν*) χωριστά, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς φράσεις ποὺ μᾶς ἐσώθηκαν: *κύρι, εὐλόγησον κραῖσιν, εὐλόγησον θερμόν* (βλ. συγγρ. σ. 69), *εὐλόγησον τὴν ζέσιν* (συγγρ. σ. 72, σῆμ. 1).

Τὸ *πολλάκις* ὁμῶς στὸ σχόλιο 503 στὴν Π.Δ. Ψαλμ. 74, 9, ποὺ ἀναφέρει ὁ συγγρ. (ἐπειδὴ *κραῖσιν πολλὰκις* καλοῦμεν τὸ μέτρον, ὃ πρὸς πόσιν ἀρκεῖ), δείχνει μᾶλλον ὅτι ἡ σημασία *κραῖσις* = μέτρον κρασιοῦ («μέτρον οἶνου») δὲν ἦταν καὶ τόσο συνηθισμένη. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφύγῃ καὶ τὸ ἐρώτημα: ἂν *κραῖσιν* ἔλεγαν τὸν «άκρατον οἶνον» (τὴν ὀρισμένη ποσότητά του), τότε πὼς θὰ ἔλεγαν τὸν «κεκραμένον»; Φαίνεται πάντως ὅτι ἡ συνήθεια αὐτὴ ἀτόνησε στὰ χρόνια τῶν Προδρομικῶν ποιημάτων καὶ ὅτι στοὺς μοναχοὺς προσφέρονταν κατευθεῖαν ποτήρια κρασιοῦ νεροκοπημένου (Προδρομ. III 120: τὸ *κρασοβόλιν μου κρατοῦν τὸ νεροκοπημένον*).

Ὁ συγγρ. ἀφιερώνει ξεχωριστὸ κεφάλαιο στὴ λ. *κρασοβόλιν*, προσπαθώντας νὰ ἐπιστημάνῃ ἀνάλογη μετάβαση ἀπὸ τὴν ἔννοια: ποτήρι

κρασιού (Glas Wein) στη σημασία: κρασί. Έκανε όμως σύγχυση δύο ξεχωριστών πραγμάτων. Δεν είναι το ίδιο: *ποτήρι κρασιού* (δηλ. κρασοπότηρο) — και *αυτή* τη σημασία έχει ή λ. *κρασοβόλιν*, δηλ. περιέχον — και *ποτήρι κρασί* (πρβ. τή φρ. *φέρε μου ένα ποτήρι κρασί*) που σημαίνει: ποσότητα κρασιού όσο ένα ποτήρι — και αυτήν είχε πάρει ως δευτερεύουσα ή λ. *κρασίς* (όχι όμως το περιεχόμενο). Έπομένως στη λ. *κρασοβόλιν* θα είχαμε μετάβαση *ἀμφισβητήσιμη* από τη σημασία: *ποτήρι* στη σημασία: *κρασί*, ενώ στη λ. *κρασίς* θα είχαμε μετάβαση, επίσης *ἀμφισβητήσιμη*, από τη σημασία: *ποσότητα «ἀκρατου οίνου»* στη σημασία: «οἶνος».

Το *κρασοβόλιν* είχε τη σημασία: *ποτήρι, κρασοπότηρο*. Πώς όμως το *κρασοπότηρο* και το *ποτήρι* είναι δυνατό να πάρουν τη σημασία *κρασί*; Ούτε άλλες συνώνυμες λέξεις, όπως *μπουκάλι, βαρέλι, κατοστάρι, πενητάρι κ.ά.*, ξέρω να πήραν ποτέ τη σημασία του είδους που συνήθως περιέχουν. Λέμε βέβαια *καμιά φορά ἄδειασε το ποτήρι σου*, αλλά έννοοῦμε εκείνη τη στιγμή το περιεχόμενό του, ξέροντας τί έχει μέσα. Δεν μπορούμε όμως να πούμε *ώραίο αυτό το ποτήρι* ή *ώραίο αυτό το κρασοπότηρο* και να έννοοῦμε *ώραίο αυτό το κρασί*. Στά Προδρομικά λοιπόν ποιήματα το *κρασοβόλιν* θα το μεταφράσουμε με το: *ποτήρι κρασί* και όχι: *κρασί*. Τὸν στίχ. π.χ. III 120

τὸ *κρασοβόλιν* μου κρατοῦν τὸ νεροκοπημένον

δὲν θὰ τὸν μεταφράσουμε:

μοῦ κρατοῦν τὸ κρασί τὸ νεροκοπημένο

ἀλλὰ

μοῦ κρατοῦν τὸ ποτήρι μὲ τὸ κρασί τὸ νεροκοπημένο.

Ἐπίσης στὸν στίχ. IV 117

τὸ ἄσπρον ἐμποτόπουλον γεμᾶτον κρασοβόλιν

μετὰ τὸ ἐμποτόπουλον πρέπει νὰ μπῆ κόμμα, ὅποτε θὰ ἔχουμε τὴν έννοια: (νὰ μ' ἔδιδαν . . .) τὸ ἄσπρον ἐμποτόπουλον, τὸ γεμᾶτον κρασοβόλιν.

Ὁ Γ. Χατζιδάκης πού ἀσχολήθηκε μὲ τὴ λ. *κρασοβόλιν* (ἡ πραγματεία του δημοσιεύτηκε τὴν ἴδια χρονιά στὴν «Ἀθηνᾶ» 22 [1910] 243 ἐλληνικά, καὶ στὴ «Glotta» 2 [1910] 290 γερμανικά, μὲ παραλλαγές), δέχεται καὶ τις δύο ἐρμηνεῖες. Στὴν «Ἀθηνᾶ» δέχεται τὴ σημασία: «οἶνος» καὶ ἔχει τὴ γνώμη ὅτι ὁ Ducange «ἐρμηνεύει αὐτὸ πλημμελῶς διὰ τοῦ *roculum vinarium*», ἀλλὰ στὴ φρ. τοῦ Τριωδίου: ἀπὸ ἐνὸς *κρασοβολίου οἴνου* σημειώνει: «ἐν ᾧ ἄξια σημειώσεως καὶ ἡ ἐπιφερομένη γενικὴ τῆς ὕλης οἴνου». Ἐπιμένοντας ὅμως νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἀναφέρει ὡς ἀνάλογη τὴ σημασιολογικὴ μεταβολὴ στὴ λ. *τυροβολιά* = *τυρί*, τῆς Χίου (ὅπου φυσικὰ ἔχουμε διαφορετικὴ κατάληξη), ἐνῶ προηγουμένως γράφει ὅτι «ὄντως ἡ λέξις *τυροβόλι* σωζομένη ἔτι ἐν Λέσβῳ καὶ Κυθῆροις . . . δηλοῖ ἔτι τὸν κάλαθον, εἰς ὃν ἐντίθεται ὁ τυρός». Στὴ «Glotta» ὅμως γράφει ὅτι τὸ *κρασοβόλι* «... es sich nicht um ein Gefäss, sondern ganz einfach um ein Glas Wein handelt».

Στὸ γενικὸ συμπέρασμα (σ. 120 - 128) ὁ συγγρ. συζητεῖ τὸ ζήτημα τῶν (ἀλέξεων ταμποῦ) μὲ βάση τις γενικὲς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματα πού προῆλθαν ἀπὸ τὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς σημασιο-

λογικῆς μεταβολῆς τῶν λέξεων, καὶ ἀποδεικνύει, σωστά, ὅτι δὲν ὑπάρχει περίπτωση οἱ τέσσερις λέξεις ἄρτος, οἶνος, ἰχθὺς καὶ ὕδωρ νὰ ὀνομαστοῦν «λέξεις ταμπού», καθὼς καὶ ὅτι ἡ ἀντικατάστασή τους δὲν ὀφείλεται σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ αἴτιο, ἀλλὰ σὲ πολλὰ καὶ διάφορα πού δὲν εἶναι εὐκολο νὰ διαχωριστοῦν μεταξύ τους (σ. 127).

Γενικά ἡ ἐργασία τοῦ κ. Eideneier, μολονότι δὲν μπορεῖ νὰ πείσῃ ὅτι προσφέρει καινούρια ἐρμηνεῖα στὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη τῶν τεσσάρων λέξεων *ψωμί, κρασί, ψάρι καὶ νερό*, συμβάλλει ὀπωσδήποτε στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς σωστῆς ἐρμηνείας. Ἡ λεπτομερειακὴ ἐξέταση βέβαια τοῦ πλούσιου ὕλικου ἔχει τὸ μειονέκτημα ὅτι διασπᾷ τὴν ἐνότητα τῶν συλλογισμῶν καὶ τῶν συμπερασμάτων τοῦ συγγρ. καὶ ἐμποδίζει τὸν ἀναγνώστη νὰ παρακολουθήσῃ τὴ συζήτηση, μὲ τὴν ἐπανάληψη ὁμοίων χωρίων ἢ μὲ τὴν παράθεση πολλῶν ἄλλων μὲ ἀλληλοσυγκρουόμενες ἐρμηνεῖες.

Θετικὴ συμβολὴ πάντως μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ ἔρευνα τοῦ ὕλικου τῶν παπύρων, ἡ σχετικὴ μὲ τὴ χρονολόγησή τῶν σημασιολογικῶν μεταβολῶν. Μὲ τὴν ἔρευνα αὐτὴ ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ πιστοποιήσῃ:

α) Ὡς πότε οἱ σημερινές ἔννοιες: *ψωμί, κρασί, ψάρι, νερό*, ἀποδίδονται μὲ τίς ἀρχικὲς λέξεις *ἄρτος, οἶνος, ἰχθὺς, ὕδωρ*.

β) Ἀπὸ πότε οἱ λέξεις *ψωμός* = κομμάτι (κατὰ τὸν συγγρ. = κομμάτι *ψωμί*), *κρασίς* = αμείζεις, *ὄψον* = προσφάγι καὶ *νηρόν* = ἀνεαρόν), φρέσκο (ἢ κρύο), ἀρχίζουν νὰ παίρνουν ἢ ἀν παίρνουν τὴ σημασία τῶν λ. *ἄρτος, οἶνος, ἰχθὺς καὶ ὕδωρ*, ἀντίστοιχα.

γ) Ἀπὸ πότε καὶ μὲ ποιά σημασία ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται οἱ λέξεις *ψωμίον, κρασίν, ὄψάριον καὶ νερόν*.

δ) Ἄν καὶ ὡς πότε οἱ λέξεις αὐτὲς διατήρησαν καὶ τὴν ἀρχικὴν σημασία πού εἶχαν καὶ οἱ *ψωμός, κρασίς, ὄψον καὶ νηρόν*, καὶ

ε) Ἀπὸ πότε οἱ ἀρχικὲς *ἄρτος, οἶνος, ἰχθὺς καὶ ὕδωρ* ἀρχίζουν νὰ μὴ χρησιμοποιοῦνται πιά στὴ λαϊκὴ γλώσσα (ἢ λόγια δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ τίς χρησιμοποιῶν ὡς σήμερα).

Δυστυχῶς οἱ πληροφορίες αὐτὲς διασκορπίζονται στὴ μελέτη, χωρὶς καμιά συστηματικὴ κατάταξη. Τὴν ἐργασία πάντως τοῦ κ. Eideneier τὴ διακρίνει ἐξαιρετὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση καὶ πλουσιότατη παράθεση τῶν πηγῶν καὶ ἰδίως τῶν παπύρων, πού προϋποθέτουν ἐπίπονη καὶ ἐξαντλητικὴ ἔρευνα, ἐπιστημονικὴ ἱκανότητα καὶ ἀριστη γνῶση τῆς ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νέας Ἑλληνικῆς.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

Gr. P ä r l i č e v, Skenderbey, Uvod, teksüt, prevod i objasniseľni beležki, stäkmil Hr. K o n d o v. [Σκενδέρμπες, Εἰσαγωγὴ, κείμενο, μετάφραση καὶ σόγια Χρ. Κόντοφ] [Bälgarska Akademija na naukite, Institut za Literatura], Sofia 1967. Σελ. 207.

Στὸ βιβλίον αὐτό, ἔκδοση τῆς βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, ὁ κ. Χρ. Κόντοφ ἐκδίδει ἓνα ποίημα μὲ τὸν τίτλον «Σκενδέρ-

μπερης), γραμμένο στα ελληνικά (τὸ 1861 στὴν Ἀθήνα) ἀπὸ τὸν βουλγαρική καταγωγῆς ποιητῆ Γρηγόρη Παρλίτσεφ. Τὸ βιβλίον, μὲ καλαισθητὴ ἐμφάνιση, περιέχει μὲ τὴ σειρά: Εἰσαγωγή (σ. 5 - 15), τὸ ποίημα (3793 στίχοι, σ. 17 - 115), πεζὴ μετάφραση τοῦ ποιήματος στὰ βουλγαρικά (σ. 119 - 198), σημειώσεις καὶ ἐπεξηγήσεις (σ. 199 - 202), καθὼς καὶ πίνακα ὀνομάτων (σ. 203 - 207). Στὸ πρῶτον φύλλον ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τοῦ ποιητῆ, στὶς σ. 16 καὶ 117 εἰκόνες τοῦ Σκενδέρμπεη καὶ στὴ σ. 116 φωτοτυπία μιᾶς σελίδας τοῦ χειρογράφου.

Στὴν ἀρχὴ τῆς εἰσαγωγῆς του ὁ Κόντοφ τονίζει τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ καὶ δίνει μερικές βιογραφικές πληροφορίες παρμένες κυρίως ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφία του. Ἐπειτα θέτει τὸ πρόβλημα ἂν ἡ ποιητικὴ του δραστηριότητα ἀνήκει περισσότερο στὴν ἱστορία τῆς βουλγαρικῆς λογοτεχνίας. Στὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ ἐκδότης προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴ γνώμη του ὅτι ὁ Παρλίτσεφ εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἀληθινούς ποιητὲς τῆς βουλγαρικῆς Ἀναγεννήσεως. Τὸ ὅτι, λέγει, ἔγραψε στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα εἶναι γεγονός ἐντελῶς τυπικόν. Κατόπιν ἀναφέρονται οἱ ἐξῆς εἰδήσεις σχετικὰ μὲ τὸ ποίημα: Ὁ Παρλίτσεφ, ζώντας κατὰ τὰ ἔτη 1860 - 61 στὴν Ἀθήνα, εἶχε ὑποβάλῃ τὸ 1860 σ' ἓνα ποιητικὸν διαγωνισμό ἓνα ποίημά του μὲ τὸν τίτλον «Ὁ Ἀρματωλὸς»¹ καὶ μ' αὐτὸ κέρδισε τὸ δάφνιον στεφάνιν. Παίρνοντας θάρρος ἀπὸ τὴν ἀναπάντεχὴ αὐτῆ ἐπιτυχία ἀποφάσισε νὰ ὑποβάλῃ καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνον ἄλλο, μεγαλύτερον ποίημα, τὸν «Σκενδέρμπεη». Ὁ διαγωνισμὸς ἀναβλήθη, ἐνῶ στὸ μεταξύ ὁ Παρλίτσεφ ἀναγκάστηκε νὰ φύγῃ γιὰ τὴν πατρίδα του, τὴν Ἀχρίδα. Φεύγοντας ἄφησε τὴ φροντίδα γιὰ τὴν τύχην τοῦ «Σκενδέρμπεη» σ' ἓνα φίλον του. Τί ἔγινε ὅμως ἔπειτα, ἂν ἔγινε ὁ διαγωνισμὸς καὶ ποῖος πῆρε τὸ βραβεῖον εἶναι, λέγει, ἄγνωστο. Τὸ μόνον γνωστὸν εἶναι ὅτι τὸ χειρόγραφον ἔφτασε στὰ χεῖρα τῆς ἑλληνοδικῆς Ἐπιτροπῆς. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὶς ὑπογραφὰς ποὺ βρίσκονται στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τοῦ χειρογράφου μετὰ τὴ λέξιν «ἀνέγνω». Εἶναι οἱ ὑπογραφὰς τοῦ Στ. Κουμανοῦδη, τοῦ Α. Ραγκαβῆ, τοῦ Κ. Ἀσωπίου καὶ μιᾶ ἄλλης ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ τὴ διαβάσῃ (κατὰ τὴ γνώμην τοῦ καθηγητοῦ τῶν Σκοπίων Πετροσέφσκι, πρέπει νὰ εἶναι τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου). Ὅτι τὸ χειρόγραφον τὸ εἶχε ἰδεῖ ὁ Α. Ραγκαβῆς συμπεραίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἔργον D. Sanders - A. Rangabé, Geschichte der neugriechischen Literatur, Λιψία, 2. ἔ., σ. 103 - 108, παραθέτονται στίχοι τοῦ «Σκενδέρμπεη» σὲ γερμανικὴν μετάφρασιν. Γνωστὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ φίλος τοῦ ποιητῆ στὴν Ἀθήνα ἐπέστρεψε τὸ χειρόγραφον στὸν ποιητῆ, στὴν Ἀχρίδα, τὸν Ἰούνιον τοῦ 1862.

Τὸ ποίημα, συνεχίζει ὁ ἐκδότης, ὑποβλήθη στὸν διαγωνισμό μᾶλλον μὲ πολλὰς παραλείψεις, ἴσως ἐπειδὴ ὁ ποιητὴς βιάστηκε νὰ προλάβῃ τὸν διαγωνισμόν ποὺ θὰ γινόταν πάλιν μέσα σ' ἓνα χρόνον καὶ τὸ διάστημα αὐτὸ ἦταν λίγο γιὰ ἓνα τόσο μεγάλο ποίημα. Φαίνεται ὅμως πῶς ἀρ-

1. Διατηρῶ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ ἐκδότη. Στὸ περιοδικὸν «Πανδώρα», τόμ. 11 (1861), σ. 25 καὶ 53 γράφηται: Ἀρματωλός.

γότερα, στην πατρίδα του, ξαναγύρισε σ' αυτό, γιατί πάνω στο χειρόγραφο υπάρχουν διαγραφές, διορθώσεις, αλλαγές και συμπληρώσεις, όλα από το χέρι του ποιητή. Είχε αρχίσει μάλιστα να το μεταφράζει και στα βουλγαρικά. Το χειρόγραφο το φύλαξε ο γιός του μαζί με άλλα του έγγραφα, αλλά τα έγγόνια του δεν φάνηκαν προσεκτικά: έπεσε σέ άγνωστά χέρια και για πολύν καιρό θεωρούνταν χαμένο. Μόλις τὸ 1950, ποιός ξέρει από ποιούς δρόμους, έπεσε στα χέρια του Έθνικοῦ Συμβουλίου τοῦ Πατριωτικοῦ Μετώπου, απ' όπου στάλθηκε τὴν Έθνική Βιβλιοθήκη τῆς Σόφιας «Κύριλλος και Μεθόδιος».

Αὐτὲς εἶναι οἱ εἰδήσεις τοῦ ἐκδότη σχετικά με τὴν ἱστορία και τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου. Ἀκολουθεῖ ἡ ὑπόθεση τοῦ ποιήματος. Εἶναι παρχμένη ἀπὸ τὴν ἄλβανική ἱστορία και παριστάνει ἕνα στιγμιότυπο ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἀλβανοῦ ἔθνικοῦ ἥρωα Σκεντέρμπεη (Γεωργίου Καστριώτη) ἐναντίον τῶν Τούρκων. Εἰδικότερα περιγράφεται ἡ μάχη κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Κρόγιας, πρωτεύουσας τῶν Ἀλβανῶν, ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1467. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἐκδ. προσπαθεῖ νὰ ἐπισημάνη τὶς τυχόν ἱστορικές πηγές ἀπ' όπου ἄντλησε ὁ Παρλίτσεφ και ἔγραψε τὸ ποίημα (σ. 11).

Ἀκολουθεῖ ἔπειτα ἡ κριτική (σ. 12 κ.ε.). Ἴδου μερικές κρίσεις τοῦ ἐκδότη: «Οἱ στίχοι εἶναι δεκαπεντασύλλαβοι... Ὁ στίχος εἶναι καλὰ τοποθετημένος, ὁμαλός, ἤρεμος, με καθαρὸ ἐκφραστικὸ αἶσθημα μουσικότητος. Πουθενὰ δὲν παρατηρεῖται οὔτε χάσμα ἄτοπο, οὔτε φωνητική μονοτονία, οὔτε ἄχρη συσσώρευση συμφωνικῶν συμπλεγμάτων...». «Τὸ ποίημα ἔχει γραφτῆ στὴ λογοτεχνική νεοελληνική γλώσσα, τὴν αὐστηρὴ καθαρεύουσα..., καθαρὴ ἀπὸ κάθε εἶδους στοιχεῖα τῆς δημοτικῆς». «Στὸ σχηματισμὸ τῶν λέξεων και τὸ λεξιλόγιο ἡ γλώσσα εἶναι γεμάτη ἀπὸ ἀρχαϊσμούς, οἱ ὁποῖοι συμβάλλουν στὸ σχηματισμὸ γοητευτικοῦ και μεγάλοπρεπου ἐπικοῦ ὕφους...». «Ὁ Παρλίτσεφ στ' ἀλήθεια γνώρισε πλατιά τοὺς Ἕλληνες κλασσικούς. Με ἀληθινὸ ποιητικὸ αἶσθημα για τὸ ὠραῖο... ἄντλησε ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό τους σπάνιες ἐντυπωσιακές λέξεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες μερικές θεωροῦνται ἅπαξ λεγόμενα». «Ἐχοντας ἐκπληκτικὸ δημιουργικὸ αἶσθημα γλωσσοπλαστικῆς ἱκανότητος... δημιουργεῖ σειρά νέων σύνθετων λέξεων κατὰ τὸ ὁμηρικὸ πρότυπο, οἱ ὁποῖες δὲν συναντιοῦνται σὲ κανένα Ἕλληνα συγγραφέα οὔτε βρίσκονται σὲ κανένα ἑλληνικὸ Λεξικό». «Τὴν ἱκανότητα αὐτὴ φαίνεται πῶς ὁ Παρλίτσεφ τὴ θεωροῦσε μεγάλο προτέρημα». Ὁ ἐκδ. παραθέτει στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν ἐξῆς περικοπή ἀπὸ τὴν αὐτοβιογραφία τοῦ ποιητῆ, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπαίνους τοῦ Ραγκαβῆ για τὸ ποίημά του «Ὁ ἄρματωλός», ποὺ βραβεύτηκε: «... ἐκεῖνος — δηλ. ὁ Ραγκαβῆς — με ἀνέβασε στὰ οὐράνια. Ναι. Δὲν εἶδε ὅμως στὸ ποίημά μου τὸ δημιουργικὸ γλωσσοπλαστικὸ μου ἔργο... Ἐπαίνεσε ὑπεροβολικά και με πάθος τὰ μικρὰ πλεονεκτήματα, ἐνῶ τὸ πῶς μεγάλο προτέρημα οὔτε τὸ ἐπαίνεσε οὔτε και τὸ ἔνωσε».

Μετὰ τὸν ἐπαινο τοῦ «κομψοῦ στίχου» και τῆς «πρωτότυπης και ἐπιβλητικῆς γλώσσας», ὁ ἐκδ. τονίζει τὴ «ζυγισμένη ἐπεζευχασία τῆς ὑποθέσεως», τὴν «ἐπιδέξια συναρμολόγηση εἰκόνων τῆς διηγήσεως σὲ ἕνα ὀργανικὸ σύνολο» και ἔπειτα ἐπισημαίνει και ὀρισμένα μειονεκτή-

ματα (σ. 14). Κι ακόμα εξαίρει την όμηρική επίδραση στα έπιθετα, τις παρομοιώσεις και τις περιγραφές. 'Όστόσο, καταλήγει, πρέπει να περιμένουμε λεπτομερέστερη και βαθύτερη φιλολογική, λογοτεχνική και γλωσσική ανάλυση, ή όποια θα μάς αποκαλύψη την άληθινή ποιητική αξία αυτού του έργου. Τελειώνοντας βεβαιώνει ότι το κείμενο προσπάθησε να το δημοσιεύσει με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ακρίβεια και ότι τα τυχόν όρθογραφικά λάθη τα διόρθωσε και το γεγονός το ύποσημείωσε.

Στήν αξιόλογη αυτή εισαγωγή του έκδοτη άς μου έπιτραπή να κάμω τις ακόλουθες παρατηρήσεις.

Και πρώτα πρώτα είναι, νομίζω, συζητήσιμη ή γνώμη του ότι ή ποίηση του Παρλίτσεφ άνήκει στα βουλγαρικά γράμματα και ότι το γεγονός ότι ο ποιητής έγραψε στα έλληνικά είναι έντελώς τυπικό. 'Ο Παρλίτσεφ δέν φαίνεται να έγραψε ποιήματα στα βουλγαρικά, έπομένως δέν μοιάζει με τους 'Ελληνες π.χ. Δ. Σολωμό ή 'Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο (Ζάν Μορεάς), οι όποιοι όπωςδήποτε τή θέση τους στην ιστορία τής νέας έλληνικής λογοτεχνίας δέν τή χρωστούν στα ξενικά τους έργα ή μόνον σ' αυτά. 'Ο Παρλίτσεφ έγραψε (βλ. σ. 6) ότι με το βραβείο που κέρδισε στην 'Αθήνα τίμησε στην έλληνική πρωτεύουσα το βουλγαρικό όνομα. Τί θα πούμε όμως αν δούμε ότι στην 'Αθήνα ο ποιητής παρουσιάστηκε ως 'Ελληνας από τή Μακεδονία; Ποϋ είναι τότε αυτή ή πρόθεση του ποιητή;

'Ιδού οι συμπληρωματικές ειδήσεις που κατόρθωσα να βρω σχετικά με το ποίημα και το συγγραφέα. 'Αξιζει νομίζω να παραθέσω έδω το ακόλουθο χωρίο από το περ. «Πανδώρα», τόμ. 11 (1861), σ. 25: «Τήν 25 του παρελθόντος Μαρτίου έγένετο, κατά τα έθιςμένα, έν τω 'Οθωνείω Πανεπιστημίω, ή τελετή του ποιητικού διαγωνισμού. Εισηγητής δέ των άγωνοδικών ήν ο και πολλάκις τοιοϋτος ύπάρξας Κ. Α. Ραγκαβής, όστις άνέγνω εις έπήκοον πολυπληθούς άκροατηρίου τήν κατωτέρω έκθεσιν. Κατά τήν έκθεσιν ταύτην το Ράλλειον γέρας άπενέμετο τω ποιήσαντι τόν «'Αρματωλόν», οϋτινος ο συγγραφεϋς οϋ μόνον δέν έφανερώσε το όνομα αυτού, αλλά και επέτρεπε τοίς άγωνοδικαίς να δαπανήσωσι το ήμισυ του βραβείου εις έργον εύσεβές. Είς τήν άγαθήν ταύτην προαίρεσιν του ποιητου ένδοϋσα ή έπιτροπή των άγωνοδικών, έδωκεν εύθής άμέσως τας πεντακοσίας δραχμάς εις πένητα φοιτητήν τής Θεολογίας. Μετά ταϋτα ο ποιητής, επισκεφθείς τόν εισηγητήν, έδήλωσεν ότι αυτού πόνημα ήν ο 'Αρματωλός' όνομάζεται δέ Γρηγόριος Σταυρίδης, φοιτητής τής 'Ιατρικής, εκ Μακεδονίας, τής χώρας εκείνης, ήτις οϋδέποτε έπαυσε υνεισφέρουσα άφθονον και γενναϊον έρανον διανοητικόν τε έμπορικόν, στρατιωτικόν και γεωργικόν εις τήν όλην 'Ελλάδα . . . ».

Τόν άλλο χρόνο, το 1861, ο ποιητικός διαγωνισμός δέν έγινε. 'Ανανεώθηκε όμως το έτος 1862 «υπό του φίλου των γραμμάτων Κ. 'Ιω. Βουτσινά», ένω του Ράλλη άνετέθη εις το ύπουργείον τής δημοσίας εκπαιδεύσεως». 'Η τελετή τής βραβεύσεως όμως το έτος αυτό δέν έγινε στις 25 Μαρτίου, αλλά στις 28 Μαΐου. Εισηγητής του διαγωνισμού ήταν και πάλι «ο τής αρχαιολογίας καθηγητής Κοσ Α. Ρ. Ραγκαβής, τέρψας κατά το σύνηθες το πολυπληθές άκροατήριον», όπως μάς πληροφορεί

ή «Πανδώρα»¹. Στο διαγωνισμό αυτόν μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς βραβεύσεως ἦταν ὁ Κ. Ἀσώπιος, ὁ Στ. Κουμανούδης καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος (ἐπομένως σωστὰ μάντεψε ὁ καθηγητῆς Πετρούσεφσκι). Ὁ «Σκινδέρμπεργς» ἀπορρίπτεται καὶ τὸν στέφανο τὸν κερδίζει ὁ Ἀλέξανδρος Βυζάντιος μὲ τὸ ποίημά του («Σωκράτης καὶ Ἀριστοφάνης»). Ὡστόσο ὁ Ραγκαβῆς ἀναλύει στὴν ἔκθεσή του τὸ ποίημα σὲ μερικές σελίδες, μὲ ἐπαίνους γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ στιχουργία του, καὶ παραθέτει καὶ ἀρκετὰ ἀποσπάσματα².

Οἱ ἐπαινοὶ βέβαια αὐτοί, ποὺ σχεδὸν εἶναι ὅμοιοι μὲ τοὺς ἐπαίνους τοῦ ἐκδότη, ποὺ εἶδαμε, ἴσως νὰ ἦταν δικαιολογημένοι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἔπου στὸν ἑλληνικὸ Παρνασσὸ οἱ Μοῦσες συνομιλοῦσαν σὲ αὐστηρὴ καθαρεύουσα. Εἶναι ὅμως σήμερα τουλάχιστο ὑπερβολικοί, ὅταν διαβάζουμε στίχους, ὅπως:

- 1224 δὴ τότε ὡς ἐνόησεν ἀπόντα ἐκ τῶν ζώντων
 1456 δὴ τότε ὡς ἐνόησεν Γελὶν τὸν περροχαίτην
 1884 δὲ τότε, ἀναξ, εὐχερῶς ἢ Κροῦή ἐρεπιποῦται
 2963 Ὁρμίσθη δ' ὅμοιος φλογὶ ὁ Μπαλαμπὰν ὁ μέγας
 καὶ μετ' αὐτοῦ Χαϊριδίν, Ἀπδουραχμὰν ὁ ἥρωας,
 Ρεσίτης ὁ θρασύπυρος, Σαδὶκ ὁ Δερβεδέρης,
 καὶ ἄλλοι . . .
 3041 διὰ μὲν τῆς ἀριστευᾶς τὴν χαίτην περισφίγγων
 διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς πολλάκις διωθήσας
 3044 καὶ δὲ στρατόρχην ἄλλοτε ὑπὸ Φετὰχ ἐστάλη . . .

Σημειῶνω ἐπίσης περιγραφῆς ἀποκρουστικῶν γεγονότων, ὅπως τῶν στίχων 2710 - 2719, τὸν ἐξαρχαισμὸ λαϊκῶν ξενικῶν λέξεων, π.χ. γιαούροι (=γιαουρῆδες), τὴν ἄτεχνη μεταφορὰ στὴν καθαρεύουσα λαϊκῶν ἐκφράσεων, ὅπως τῆ φρ. φάγαμε ψομί κι ἀλάτι ποὺ τὴν ἀποδίδει ὡς ἐξῆς:

- 3193 ναί, μὰ τὸν ἄρτον τὸν σεπτόν, ὦ φίλε, καὶ τὴν ἄλα,
 ἦν μετὰ σοῦ συνέφαγον . . .

Ἀξίζει ἀκόμα νὰ ἀναφέρω ὅτι, ἐνῶ σὲ ὀλόκληρο τὸ ποίημα εἶναι φανερὴ ἡ τάση νὰ μιμηθῇ τὸν Ὅμηρο στὴ γλώσσα, τὸ ὕφος κλπ., σ' ἕνα σημεῖο διακρίνουμε καθαρὴ ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς δημοτικῆς ποίησης:

- 293 τί μοι ἐφρούαξας Γελὶν ὡς πάντοτε φρονάσσεις,
 ὅταν σουλτάνος μᾶς καλεῖ ἢ εἶναι ὦρα μάχης;
 οὐδὲ Σουλτάνος μᾶς καλεῖ, οὐδ' εἶναι ὦρα μάχης . . .

Ἀπὸ τίς λέξεις τίς ὁποῖες ὁ ἐκδ. παραθέτει ὡς γλωσσοπλαστικὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ καὶ ποὺ τονίζει ὅτι δὲν βρίσκονται σὲ κανένα ἑλληνικὸ λεξικό, σημειῶνω τίς: ἀχυρόστεγος, ὀλμοβόλος, πολυθόρουβος, πτηνοφιλῆς καὶ σκιάβιος, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸ Λεξικὸ τοῦ Σ. Κουμανούδη, Συναγωγὴ νέων λέξεων κλπ., Ἀθήναι 1900, μερικές μάλιστα μαρτυρημένες πρὶν ἀπὸ τὸ 1860.

1. Τόμ. 13 (1862 - 63) 121.

2. Αὐτόθι, σ. 124 - 127.

Δυστυχῶς τὸ κείμενο δημοσιεύτηκε μὲ πολλὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, παρόλο πὺν ὁ ἐκδ. στὸν πρόλογό του τονίζει ὅτι τὰ διόρθωσε.

Ἀκολουθοῦν ἡ μετάφραση στῆ βουλγαρική καὶ οἱ ἱστορικές σημειώσεις. Γιὰ τὴν μετάφραση δὲν εἶμαι ἀρμόδιος νὰ κρίνω, ἀλλὰ γράφτηκε ἤδη ὅτι ὁ κ. Κόντοφ εἶναι ἀριστος μεταφραστής τοῦ ποιήματος¹. Βέβαια εἶναι γνωστὸ πόσο ἓνα ποίημα «χάνει» σὲ μετάφραση, ὅσο πετυχημένη κι ἂν εἶναι. Ὡστόσο, ἤδη ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή φάνηκε ὅτι ὁ ἐκδότης γνωρίζει καλὰ τὴν ἐλληνική γλώσσα καὶ ἰδιαίτερα τὴ γλώσσα στὴν ὁποία γράφτηκε τὸ ποίημα. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν ἀμφιβολία ὅτι προσφέρει στοὺς συμπατριῶτες του τουλάχιστο ἓνα «μέρος» ἀπὸ τὰ ποιητικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ συμπαθητικοῦ ποιητῆ.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

I. K. Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσοῦργοι) (16ος - 17ος αἰ.) (Διατριβὴ ἐπὶ διδασκατορίᾳ), Θεσσαλονίκη 1966. [Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 91]. Σελ. 260, πίν. 7.

Ὁ ἱστορικός πὺν θέλει νὰ μελετήσῃ πῶς ἐμπεδώθηκε ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία στὰ ἐδάφη τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν Φράγκων τῆς Ρωμανίας σταματᾷ ἀναγκαστικὰ μπροστὰ σὲ μεγάλα ἐρωτηματικά. Γιατὶ οἱ ἱστορικοί καὶ χρονογράφοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περιορίζουν — σχεδὸν χωρὶς ἐξαιρέση — τὴν ἀφήγησή τους στὸ νὰ περιγράφουν, συνοπτικότερα ἢ λεπτομερέστερα, πῶς πάθησαν, ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλη, οἱ διάφορες πόλεις τῆς Ρωμανίας. Μία ἄλλη, πὺν ἀξιόλογη κατηγορία πηγῶν, εἶναι τὰ διάφορα ἐπίσημα ἔγγραφα (ἐπιστολές, συνθηκῆς κτλ.) πὺν συντάχθηκαν πρὶν ἢ μετὰ τὴν παράδοση μιᾶς πόλης στοὺς ὀθωμανοὺς. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι λιγοστὰ τὰ ἔγγραφα τοῦτα, στὰ ὁποῖα καθορίζεται, ὡς ἓνα σημεῖο, ποιοὶ θὰ ἦταν οἱ ὄροι ζωῆς τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Ἐτσι παραμένει ἀρκετὰ σκοτεινὴ ἡ περίοδος τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους μας (δηλαδὴ ἡ ἱστορία τοῦ 15ου καὶ τοῦ 16ου αἰ.), στὸ διάστημα τῆς ὁποίας διαμορφώθηκαν νέες καταστάσεις. Ἡ ἀπαραίτητη ἱστορικὴ ἔρευνα ἔχει προχωρήσει ὡς τώρα σὲ περιορισμένο βαθμό. Αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὸ ὅτι οἱ ἐλληνογλωσσες πηγές γιὰ τὴν περίοδο πὺν ἀρχίζει γύρω στὴν "Ἀλωση καὶ φτάνει ὡς τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ. εἶναι φτωχές. Μποροῦν πρόχειρα νὰ συνοψιστοῦν σὲ δύο ἰσχνές χρονογραφίες, σὲ σχετικὰ λίγα ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ στὰ ἔργα (πραγματείες, ἐπιστολές κτλ.) τῶν περιορισμένων σὲ ἀριθμὸ Ἑλλήνων λογίων, πὺν ἐπιβίωσαν ἢ παρουσιάστηκαν ἀφοῦ σαρώθηκε τὸ βυζαντινὸ κράτος.

1. Βλ. βιβλιοκρισία ὑπὸ I. Α α μ ψ ἰ δ η στὸ Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας, ἔτος Δ', τεῦχος 15, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 30.

“Αν όμως ό ιστορικός άντλήσει από ξενόγλωσσο άρχαιακό ύλικό, δημιουργούνται άμέσως μεγάλα περιθώρια για να συμπληρωθούν οι πενήρες είδήσεις τών έλληνικών πηγών. Χωρίς άμφιβολία τό πλουσιότερο και σπουδαιότερο άπόθεμα ιστορικού ύλικού άποτελείται από τά έγγραφα πού εξέδιδε ή κυρίαρχη δύναμη, ή όθωμανική άυτοκρατορία. Άπό τά τουρκικά άρχεία έχουν ήδη έκδοθή μερικά έγγραφα πού φώτισαν σκοτεινά σημεία τής ιστορίας μας. Παραμένουν όμως άνέκδοτα χιλιάδες άλλα, πού, όταν κάποτε έκδοθούν, θά έμπεδώσουν τις γνώσεις μας για τις άρχές τής Τουρκοκρατίας.

Έκτός όμως από τό τουρκικό άρχαιακό ύλικό ύπάρχουν στη διάθεση τού ιστορικού τά άρχεία άλλων κρατών, τά όποια κυρίαρχησαν σε έλληνικές περιοχές ή είχαν ενδιαφέροντα για τις έλληνικές χώρες. Τά κράτη αυτά ήταν κυρίως οι δύο Ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες, Βενετία και Γένοια, τό Βατικανό, για τό όποιο ή ένωση τών Έκκλησιών έξακολουθούσε να άποτελή σπουδαίο μέλημα, και τέλος μια άλλη δύναμη, πού τότε γειτόνευε περισσότερο με τήν έλληνική χερσόνησο, ή Ίσπανία, πού από τά μέσα τού 16ου αιώνα κατείχε μεγάλο μέρος τής Ίταλίας, δηλαδή τό κράτος τού Μιλάνου, τό βασιλείο τής Νεάπολης και τό βασιλείο τής Σικελίας, καθώς και τή Σαρδηνία, άποτελώντας έτσι τήν ισχυρότερη μεσογειακή δύναμη και έναν από τούς σοβαρότερους έχθρους τής τουρκικής άυτοκρατορίας.

Η σημασία τών βενετικών άρχείων για τήν ιστορία μας κατανοήθηκε από τόν περασμένο αιώνα και, όπως είναι γνωστό, έχει γίνει ήδη αξιόλογη έκδοτική εργασία και μελέτη. Πολύ πιο περιορισμένη σε έκταση έρευνα έχει γίνει στα άρχεία τής Γένοιας και τού Βατικανού. Τό πολύτιμο όμως ύλικό τών Ισπανικών άρχείων παρέμενε σχεδόν όλότελα άγνωστο και άρχισε να αξιοποιείται αρκετά πρόσφατα¹. Με τήν αποκάλυψη του φανερώθηκαν νέα πεδία για τήν έρευνα τού ιστορικού πού ενδιαφέρεται για τήν πρώτη φάση τής Τουρκοκρατίας.

Ο κ. Χασιώτης ξεκίνησε τήν έρευνά του, ή όποια κατέληξε στη μονογραφία για τούς τρεις Μελισσηνούς², με βάση όχι μόνο τό σχετικά ισχυρό έλληνόγλωσσο ύλικό πού διασώθηκε, αλλά και πολλά αξιόλογα έγγραφα, κυρίως από τά άρχεία τής Νεάπολης, τού Simancas και τής Βενετίας. Και με τις πλούσιες πληροφορίες πού συγκέντρωσε κατόρθωσε να μās δώσει τις βιογραφίες τους και προσπάθησε να τούς εντάξει στην εποχή μας, τήν τόσο λίγο γνωστή από τήν έλληνική σκοπιά. “Όπως είναι γνωστό, ή όθωμανική κατάκτηση κατά τούς πρώτους αιώνες είχε φέρει μια ίσοπέδωση τού Έλληνισμού και οι ξεχωριστές προσωπικότητες — άγαθές ή πονηρές — άποτελούν έξαιρέσεις. Χάρη στο μόχθο τού κ. Χασιώτη οι προσωπικότητες τών Μελισσηνών έγιναν γνωστές καθάρτερα και από

1. Μνεία τών άρχείων Simancas έχει κάνει ο Σ π υ ρ. Λ ά μ π ρ ο ς, Νέος Έλλην. 6 (1909) 263 - 264. Τήν αξία τους όμως για τήν ιστορία μας έπισήμανε άργότερα (1956) ο άείμνηστος Μ. Θ. Λάσκαρις.

2. Έπόπτης - είσηγητής τής διατριβής τού συγγρ. ήταν ο καθηγητής κ. Μ. Ι. Μανούσακας.

πολύ περισσότερες πλευρές και — τὸ σπουδαιότερο — φωτίστηκε σημαντικὰ ἡ δράση τους, πὺν συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Μὲ ἄλλα λόγια φωτίστηκαν σημεῖα τῆς ἱστορίας μας. Γιατὶ οἱ βιογραφίες τῶν δύο παλιότερων Μελισσηνῶν, τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Μακαρίου, συνδέονται μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ ἔθνους. Οἱ δύο αὐτοὶ ἀδελφοὶ ἐντάσσονται ἄνετα στὴν παράταξη τῶν Ἑλλήνων, πὺν παρουσιάζονται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων καὶ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ Βυζαντίου, καὶ ἀργότερα τοῦ ὑπόδουλου γένους, μὲ τὴ Δύση. Ἡ ζωὴ πάλι τοῦ νεότερου Μελισσηνοῦ, τοῦ Νικηφόρου, πὺν ἦταν καὶ λόγιος, συνδέεται στενῶτα μὲ τὴν κρίση πὺν περνοῦσε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰῶνα.

Ἡ συγγρ. στὰ Προλεγόμενα (σ. 7 - 12) ἐκθέτει συνοπτικὰ τὴν προγενέστερη ἔρευνα, παρουσιάζει τὶς πηγὲς ἀπ' ὅπου ἄντλησε ὁ ἴδιος τὸ ὕλικό του καὶ προσδιορίζει τὰ καίρια σημεῖα τῆς μελέτης του. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Μακάριο καὶ τὸν Θεόδωρο Μελισσηνοῦ. Στὸ Α' κεφάλαιο (σ. 15 - 26) ἐξετάζονται τὰ γενεαλογικὰ τῶν Μελισσηνῶν καὶ γίνονται διευκρινίσεις σχετικὰ μὲ τὴν οἰκογένεια αὐτῆ. Τὰ πορίσματα τοῦ συγγρ. ἔχουν γενικότερο ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ δείχνουν πόση πέραση εἶχε στὴ Δύση ἡ βυζαντινὴ ἀριστοκρατία τὸν 16ο καὶ 17ο αἰ. Μὲ τὴν ἔρευνά του ἀπέδειξε πὺς τὰ φιλόδοξα μέλη τῆς οἰκογένειας αὐτῆς, μὲ ἐπινοήσεις, μὲ νοθεύσεις καὶ μὲ ἀλλοιώσεις κειμένων, κατόρθωσαν νὰ ἀλλάξουν τὸ ὄχι καὶ τόσο γνωστὸ οἰκογενειακό τους ὄνομα, πὺν ἦταν στὴν πραγματικότητά Μελισσοῦργοι, μὲ τὸ διάσημο καὶ μᾶλλον βαρύνοντο ἐπώνυμο Μελισσηνοῦ, πὺν τοὺς ἐπέτρεπε νὰ παρουσιάζονται ἐπίσημα σὰν γόνοι τῆς παλιᾶς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας. Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ λίγες πληροφορίες γιὰ τὴν δράση τῶν δύο Μελισσηνῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1571. Οἱ πρὶν συγκεκριμένες ἀπὸ αὐτὲς εἶναι οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Μακαρίου στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Μονεμβασίας.

Στὸ Β' κεφάλαιο (σ. 27 - 44) ὁ συγγρ., μὲ τὸ ὕλικό πὺν ἄντλησε ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα Simancas, πλουτίζει οὐσιαστικὰ τὶς ὡς τώρα γνώσεις μας γιὰ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα πὺν συντάραξαν τὸν Μοριά καὶ τὴν ἀπέναντι περιοχὴ τῆς Παρνασσίδας κατὰ τὸ 1571 - 1572. Τὰ γεγονότα ἐντάσσονται μὲσα στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, πὺν εἶχαν συνασπιστῆ τότε στὴ Sacra Liga. Ἐξιστορεῖται πρῶτα ἡ ἐπαναστατικὴ ἀπόπειρα πὺν ἔγινε στὶς περιοχὲς γύρω ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ κόλπο τὸ φθινόπωρο τοῦ 1571 (λίγο πρὶν καὶ μετὰ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου). Στὴν κίνηση αὐτὴ φαίνεται πὺς ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο ὁ μητροπολίτης Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς Α', καθὼς καὶ οἱ καλόγεροι τῆς Μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Αἰγίου. (Ἡ συγγρ. τὴν ταυτίζει μὲ τὴν τοποθεσίαν Santangelo, πὺν μνημονεύει ἐγγράφο πὺν βρῆκε στὸ ἀρχεῖο Simancas). Ἡ δευτέρη φάση τῶν γεγονότων βᾶσταξε ὀλόκληρο τὸ 1572. Ἡ ἐπανόσταση εἶχε ἐπίκεντρο τὴ νότια καὶ δυτικὴ Πελοπόννησο καὶ κυρίως τὴν ὄρεινὴ Μάνη. Σ' αὐτὴν ἔπαιξαν μεγαλύτερο ρόλο οἱ ἀδελφοὶ Μελισσηνοῦ. Ἡ μητροπολίτης Μονεμβασίας Μακάριος ἐγκατέλειψε τὴν ἔδρα του καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Μάνη, ὅπου ἀνέλαβε τὴν ἡγεσία τοῦ κινήματος, ἐνῶ ὁ Θεόδωρος ἔδρασε σημαντικὰ ὡς σύνδεσμος ἀνάμεσα

στὸν ἐπαναστατημένο Μοριᾶ καὶ τὴ Σικελία. Τὸ κίνημα πάντως ἀπέτυχε. Ὅσοι ἐπαναστάτες γλύτωσαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους (ἀνάμεσά τους παρουσιάζονται μερικές ἀγνωστές ὡς τώρα φυσιογνωμίες, ὅπως ὁ Θεόφιλος Βεντούρας καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τραδιάκος) κατέφυγαν στὴ Ζάκυνθο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἰταλία.

Στὸ Γ' κεφάλαιο (σ. 45 - 53) ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὶς κινήσεις τῶν ἀδελφῶν Μελισσηῶν στὴν Εὐρώπη, ὅπου κατέφυγαν τρεῖς μῆνες σχεδὸν μετὰ τὴν ἀποχώρησή τοῦ στόλου τῆς Sacra Liga ἀπὸ τὴς ἑλληνικῆς θάλασσης. Οἱ δύο ἀδελφοὶ κατὰ τὸ ταξίδι τους αὐτὸ δὲν ἀποσκοποῦσαν μόνον στὴ διοργάνωση νέας ἐπανάστασης στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ σὲ χρηματικὴς ἀμοιβῆς γιὰ τοὺς ὡς τότε κόπους των. Καὶ στὴ Βενετία, ὅπου ἔγινε δεκτὸς ὁ Μακάριος ἀπὸ τὸν δόγη, καὶ στὸ Βατικανὸ καὶ στὴν αὐλὴ τῆς Νεάπολης (Ἀπρίλιος 1573) καὶ λίγο ἀργότερα στὴ Μαδρίτη, ὅπου οἱ δύο ἀδελφοὶ φαίνεται πὼς ἔμειναν ἕναν ὀλόκληρο χρόνο, ἀφοῦ ἐπικαλέστηκαν τὶς ὑπηρεσίες τους ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν, ζήτησαν οἰκονομικὴς παροχές. Ξαναγύρισαν στὴν Ἰταλία, ὁ Θεόδωρος στὴ Νεάπολη καὶ ὁ Μακάριος στὴ Βενετία, ὅπου τὸν βλέπουμε νὰ ἔρχεται σὲ ἐπικρῆ μὲ ἐξέχοντα μέλη τῆς ἐκεῖ ἑλληνικῆς κοινότητος.

Στὸ Δ' κεφάλαιο (σ. 54 - 60) ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ βιογραφικὰ τοῦ Θεοδώρου Μελισσηνοῦ στὴ Νεάπολη, ὅπου στὸ μεταξύ εἶχε πῖσι καὶ ὁ Μακάριος. Ἐπίσης συνοψίζει τὶς σχέσεις τοῦ τελευταίου μὲ τὴν ἐκεῖ ἑλληνικὴ παροικία, γιὰ τὴν ὁποία προσκομίζονται πολλὰς νέες πληροφορίες. Στὸ Ε' κεφάλαιο (σ. 61 - 63) ἀναλύονται οἱ σχέσεις τῶν Μελισσηῶν, καὶ εἰδικὰ τοῦ Μακαρίου, μὲ τὴ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία. Ἦδη τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1573 (σ. 48 - 49) ὁ Μακάριος, σ' ἕνα ὑπόμνημά του πρὸς τὸν Πάπα, εἶχε δηλώσει τὴν προσχώρησή του στὸν καθολικισμό, εἶχε ζητήσει ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα καὶ εἶχε προσφέρει στὴν Ἀγία Ἐδρὰ τὴ θρησκευτικὴ ὑποταγὴ ὀλόκληρου τοῦ Μοριᾶ. Ἀπὸ τότε φαίνεται πὼς δὲν ἔπικρε νὰ διεκδικῆ ἀξίωμα, προσπαθώντας μάλιστα νὰ τὸ ἐπιτύχῃ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ βασιλέα τῆς Ἰσπανίας. Οἱ ἐνέργειές του ὅμως δὲν τελεσφύρησαν, ἐπειδὴ τὸ Βατικανὸ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ πρὶν τὴν ἀπαραίτητη ὁμολογία πίστεως (γιὰ τὴν ὁποία, φαίνεται, δὲν εἶχε τελικὰ ἀντιρρήσεις ὁ Μακάριος) καὶ — τὸ σπουδαιότερο — ἐπειδὴ ἐκδηλώθηκε ἔντονα ἡ ἀντίδραση μερικῶν Ἰταλῶν κληρικῶν γιὰ τὸ πρόσωπό του. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου κλείνει μὲ τὸ ΣΤ' κεφάλαιο (σ. 64 - 69), ὅπου ἐξετάζεται ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου τῶν Μελισσηῶν (Μάρτιος 1582 τοῦ Θεοδώρου, Σεπτέμβριος 1585 τοῦ Μακαρίου) σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τους στὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία τῆς Νεάπολης.

Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὸ γιὸ τοῦ Θεοδώρου, τὸν Νικηφόρο Μελισσηνό, τοῦ ὁποίου τὰ ἔργα καὶ οἱ ἡμέρες φανερώνουν πὼς ἦταν πραγματικὰ μὴ πολὺ ἀνήσυχη φύση. Στὸ Α' κεφάλαιο (σ. 73 - 90) ἀναλύονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴ φοίτηση τοῦ Νικηφόρου στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης (1593 - 1599) καὶ συνοψίζονται οἱ εἰδήσεις γιὰ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς οἰκογένειας αὐτῆς, οἱ ὁποῖες συμβάλλουν στίς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Νεάπολης. Ἄλλωστε τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐκεῖ Ἀδελφότητα ἀναπτύσσονται περισσότερο, ὅταν ὁ συγγρ. ἐκθέτῃ μὲ ποιῆς συνθῆκες γύρω στὸ 1607

(καθώς ο ίδιος αποδεικνύει) ο Νικηφόρος κατέλαβε τη θέση του έφημερίου στην εκεί έλληνική εκκλησία. Φαίνεται επίσης πώς άρχισε να διδάσκη έλληνικά στο Studio Pubblico τής Νεάπολης. Παράλληλα φρόντισε να πλησιάσει τους κύκλους του Ίσπανου αντιβασιλέα, από τον όποιο, αφού επικαλέστηκε την άριστοκρατική του καταγωγή, καθώς και τις ύπηρεσίες που πρόσφεραν στην Ίσπανία ο πατέρας του και ο θεός του, απέσπασε τελικά τακτική χορηγία από τα ταμεία του βασιλείου. Έπιπλέον, ήδη το 1608, δέχεται στο σπίτι του Θεσσαλούς και Ήπειρώτες, που ήταν άνθρωποι των Ίσπανών και προετοιμάζαν επανάσταση έναντι των Τούρκων. Ο ίδιος ο Νικηφόρος στά μάτια των Βενετών φαίνεται πράκτορας των Ίσπανών.

Στό Β' κεφάλαιο (σ. 91 - 121) βλέπουμε πώς όλη αυτή η δραστηριότητα είχε άδοξο τέλος. Αφού ο Νικηφόρος απέτυχε να αποσπάση από την Άδελφότητα την κάρπωση των εσόδων τής έλληνικής εκκλησίας, αφού καταδικάστηκαν διάφορες ενέργειές του από τον Πάπα, αφού κατηγορήθηκε για αίμομιξία, αναγκάστηκε να εγκαταλείψη τη Νεάπολη το 1610 και να καταφύγη στη Ζάκυνθο (στη μονή Στροφάδων). Φεύγοντας όμως κι από εκεί, μετά έναν περίπου χρόνο, ξεκίνησε για μια νέα περίοδο τής ζωής του, από τις πιο ενδιαφέρουσες, επειδή συνδέθηκε με την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που τότε περνούσε από μια κρίσιμη φάση, γιατί αντιμετώπιζε τη διείσδυση των καθολικών στην Άνατολή. Ο Νικηφόρος στο τέλος του 1611 παρουσιάστηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου γρήγορα ήρθε σε έπαφή με τους εκεί Ίησούτες και ταυτόχρονα με τον πατριάρχη Νεόφυτο Β', τον όποιο άρχισε να επηρεάζη. Η στάση του ήταν καθαρά φιλολατινική και φαίνεται πώς έργαζόταν για την ένωση των Έκκλησιών, προσπαθώντας μάλιστα να προσεταιριστή μερικούς μητροπολίτες. Υπογραμμίζω πώς στην έρευνά του ο κ. Χασιώτης αναλύει τις διάφορες τάσεις που επικρατούσαν μέσα στους κόλπους τής Όρθόδοξης Έκκλησίας: επισημαίνει μερικούς ιεράρχες που δεν είχαν σοβαρή αντίρρηση για την ύποταγή στον Πάπα και εκθέτει τους λόγους που έφεραν τον Νικηφόρο αντιμετώπιμο με μια από τις σημαντικότερες μορφές τής νεώτερης ιστορίας μας, τον Κύριλλο Λούκαρη. Η βαθιά αντίθεση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους δύο άνδρες κατέληξε στο να φυλακιστή κατά το διάστημα τής πρώτης πατριαρχείας του Λούκαρη (1612, καθώς αποδεικνύει ο συγγρ.) ο επικίνδυνος για την Όρθόδοξη Έκκλησία Νικηφόρος. Τα πράγματα όμως άλλαξαν πολύ γρήγορα με την ανάρρηση του Τιμοθέου Β' (1612). Ο πατριάρχης αυτός, που έμπνεόταν από φιλολατινικά αισθήματα, χειροτόνησε τον Νικηφόρο μητροπολίτη Παροναξίας, μιας έπαρχίας, όπου υπήρχε ένα σημαντικό ποσοστό φιλοδυτικού καθολικού στοιχείου. Άκολουθούν τα σχετικά με τη δράση του Νικηφόρου στη μητρόπολή του (1613 - 1617), για την όποια μάλιστα κατόρθωσε να εκδοθούν μερικά ευνόικα πατριαρχικά σιγίλλια. Άλλά ο άνήσυχος αυτός άνθρωπος δεν μπόρεσε να ριζώσει στη Νάξο. Δημιούργησε δυσάρεστη κατάσταση γύρω του κι έτσι άρχες του 1617 εγκαταλείπει κρυφά την μητρόπολή του και βρίσκεται στην Κρήτη.

Στα κεφάλαια Γ' (σ. 122 - 135) και Δ' (σ. 136 - 145) έξι ιστορούνται

οί τυχοδιωκτικές περιπλανήσεις του, παράδοξες και γραφικές. Στην Κρήτη θεωρήθηκε από τις βενετικές αρχές ύποπτος και κρατήθηκε σε περιορισμό. Τελικά κατόρθωσε να φύγει και να φτάσει στο Otranto κι από εκεί στη Νεάπολη. Η υποδοχή που του έγινε και γενικά οι φροντίδες των Ισπανών για το πρόσωπό του φανερώνουν ίσως πώς οι παλιές του επαφές με την αὐλή τῆς Νεάπολης δὲν εἶχαν κοπῆ. Ἀκολουθοῦν οἱ περιπλανήσεις του στὴ Γαλλία, ὅπου εἶχε ἐντυπωσιακὲς ἐπαφές: Ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο ΙΓ'· συναντήθηκε μὲ τὸν δούκα τοῦ Nevers· τέλεσε πανηγυρικὴ λειτουργία μὲ τὸ ὀρθόδοξο τυπικὸ στὸ Blois, μπροστὰ στὴ Μαρία τῶν Μεδίκων, μὲ τὴν ὁποία εἶχε καὶ μερικὲς ὑποπτες συναντήσεις, πού λίγο ἔλειψε νὰ τοῦ στοιχίσουν τὴν ἐλευθερία του, ἀφοῦ οἱ πολιτικοὶ ἀντίπαλοι τῆς φιλόδοξης βασιλομήτορος τὸν κατεδίωξαν ὡς τὰ γαλλοϊσπανικὰ σύνορα. Τελικὰ ἔφτασε στὴ Μαδρίτη, στὴν αὐλὴ τοῦ Φιλίππου Γ'. Ἀπὸ ἐκεῖ βρέθηκε στὴ Σικελία (Ἰανουάριος 1621) καὶ τέλος στὴ Ρώμη, ὅπου, καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ συγγρ., ἀσκήσε τὸ λειτούργημα τοῦ διδασκάλου στὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο καὶ τοῦ ἐφημερίου στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἴδιου ἰδρύματος. Ἀκολουθεῖ νέο ταξίδι του στὴ Μαδρίτη, καὶ τελικὰ, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Φιλίππου Δ', τοῦ δίνεται ἡ ἐπίσκοπὴ τοῦ Κρότωνα, ὅπου ἔμεινε ἀπὸ τὸ 1628 ὡς τὸ 1633, ὡς τὸ θάνατό του. Φυσικὰ ἡ ἀνάληψη τῆς ἐπίσκοπῆς αὐτῆς προϋπέθετε τὴν ὀριστικὴ προσχώρησή του στὸν καθολικισμό.

Τὸ Ε' κεφάλαιο (σ. 146 - 170) εἶναι ἀφιερωμένο στὸ φιλολογικὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου, πὺν περιλαμβάνει ἐπιγράμματα καὶ ἄλλα στιχογραφήματα, ρητορικὲς ἐπιστολές, θρησκευτικὲς ὁμιλίες καὶ διάφορες πραγματείες. Ὁ συγγρ., ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητη παλαιογραφικὴ ἔρευνα, ἐντάσσει τὸ ἔργο μέσα στὰ πλαίσια τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας.

Ἀκολουθεῖ ἕνα Ἐπίμετρο (σ. 171 - 181), ὅπου ἐξετάζονται οἱ νοθεύσεις πὺν ἔχει ὑποστῆ ἀπὸ τοὺς Μελισσοουργοὺς - Μελισσηνοὺς τὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ. Ὁ συγγρ. περιορίζει τὴν ἔρευνά του μόνο στὰ σημεῖα ἐκεῖνα πὺν ἀφοροῦν στὰ βιογραφικὰ τῶν Μελισσηνῶν. Ἀποδίδει στὸν Μακάριο διάφορες παρεμβολές, τὲς ὁποῖες μάλιστα χρονολογεῖ: πρέπει νὰ ἔγιναν μετὰ τὸ 1575. Ὡς προστεθῆ πὺς ὁ συγγρ. συσχετίζει τὲς πλαστογραφήσεις τῶν Μελισσηνῶν μὲ διάφορους Ἑλληνας κωδικογράφους τῆς ἐποχῆς¹. Τέλος, ὁ συγγρ. ἐπεκτείνει τὴν ἔρευνά του καὶ στὰ πλαστὰ ἔργα τοῦ Νικηφόρου (κυρίως στὴν πραγματεία τοῦ Ψευδο-Σχολαρίου) καὶ ἀποδεικνύει πὺς ἡ χάλκευση κειμένων εἶχε γίνε κατὰ κάποιον τρόπο παράδοση στὴν οἰκογένεια, ἀφοῦ καὶ ἕνα ἄλλο μέλος τῆς, ὁ Νικηφόρος Σεβαστός, ἀνεψιὸς τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ, ἀποδεικνύεται ὑπεύθυνος γιὰ τέτοιες ἐνέργειες.

Στὸ Παράρτημα (σ. 185 - 224) ἐκδίδονται διάφορα ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα βασίστηκε ὁ συγγρ., καὶ ἐπιγράμματα τοῦ Νικηφόρου Μελισσηνοῦ.

1. Δυστυχῶς ἡ νέα ἐκδοσὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ ἀπὸ τὸν V. G r e c u πραγματοποιηθήκαε πρὶν κυκλοφορήσῃ τὸ βιβλίο τοῦ κ. Χασιώτη.

Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ γαλλικὴ περίληψη (σ. 225 - 228), βιβλιογραφία (σ. 231 - 237) καὶ Εὐρετήρια (σ. 238 - 257).

ΕΛΙΣΑΒΕΤ Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Ν τ ἰ ν ο ς Κ ο ν ὄ μ ο ς, Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο,
Ἀθήνα 1967. Σελ. 190.

Στὸν τόπο μας λίγοι εἶναι οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι ποὺ δὲν περιορίζονται μόνο σὲ μιὰ συχνὰ παθητικὴ καὶ ἄγονη λατρεία γιὰ τὴν πατρίδα τους, ἀλλὰ καὶ ἀγωνίζονται μὲ ἐκπληκτικὴ συνέπεια καὶ συνέχεια νὰ διασώσουν καὶ νὰ ἀποθησαυρίσουν ὅ,τι ἀκόμη εἶναι δυνατὸ ἀπὸ τὸ παρελθόν της. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἀναμφίβολα τὴν πρώτη θέση κατέχει ὁ Ντίνος Κονόμος, ποὺ ἀκούραστα, ἀθόρυβα καὶ μεθοδικὰ συγκεντρώνει, μελετᾷ καὶ ὑπομνηματίζει καθεστὶ σχετικὸ μὲ τὴ Ζάκυνθο, τὴν ἱστορία της, τὰ μεγάλα τέχνα της καὶ τὰ μνημεῖα της. Ἔτσι, κοντὰ σ' ἕνα πλῆθος ἀπὸ μελέτες σὲ περιοδικὰ καὶ ἡμερησίδες καὶ διάφορα βιβλία του, ὅπως εἶναι τὸ «Ναοὶ καὶ μονῆς στὴ Ζάκυνθος», καὶ τοὺς πέντε τόμους τῆς Ζακυνθινῆς του Βιβλιοθήκης («Ζακυνθινὸ λεξιλόγιον», «Ζακυνθινὸ σατιρογράφοι», «Σολωμικά», «Ζακυνθινὸ Φιλικόν», «Μουσεῖο τῆς Ζακύνθου»), ἔρχεται τώρα νὰ προσθέσῃ μιὰν ἀκόμη προσπάθεια μὲ τὸ «Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθος».

Ἔργασία περισσότερο ἀρχαιακὴ, ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ τὶς παλιότερες ἐρευνες τοῦ Α. Χ. Ζώη, διακρίνεται τόσο γιὰ τὸ μὶχθο ὅσο καὶ τὴν ἀγάπη της καὶ ἔρχεται νὰ δώσῃ μιὰ μοναδικὴ βάση γιὰ κάθε μελλοντικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ προβλήματος τῆς Ζακυνθινῆς ἱστορίας. Πρόκειται γιὰ μιὰ προσπάθεια μὲ καθαρὰ λεξικογραφικὴ διάταξη, στὴν ὁποία συγκεντρώνονται ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι σήμερα γνωστὰ γιὰ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο, ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια ποὺ ἀναφέρονται σὲ μιὰ περίοδο πέντε σχεδὸν αἰώνων, ἀπὸ τὸν 15ο ἕως τὶς μέρες μας. Ἡ ἐξέταση τῶν μνημείων εἶναι πάντοτε λιτὴ καὶ πυκνὴ, ἢ ἀναφορὰ τῶν πληροφοριῶν ἰδιαίτερα προσεγμένη καὶ χωρὶς ἄσκοπο φόρτο, ἢ γλῶσσα δουλεμένη καὶ γλαφυρή.

Ἡ ἐργασία, ὅπως παρατηρεῖ στὸν πρόλογο ὁ συγγρ., «ἂν καὶ αὐτοτελής, ὥστόσο θὰ ὀλοκληρωθῇ μὲ τὸ ἐπόμενο βιβλίον τῆς σειρᾶς αὐτῆς, ὅπου καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ πλευρᾶς ἱστορικῆς, δογματικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ λαογραφικῆς». Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς, ὅτι ἴσως θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ περιμένουμε τὴν ἔκδοσιν καὶ τοῦ ἐπόμενου βιβλίου γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ μερικὰ προβλήματα ποὺ δὲν ἀντιμετωπίστηκαν, ὅσο θὰ ἔπρεπε, στὶς «Ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθος». Γιατὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι στὶς προθέσεις τοῦ συγγρ. ἡ θεραπεία μερικῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἐργασίας του ἢ στοὺς σκοποὺς τοῦ ἢ παράλειψιν μερικῶν βασικῶν στοιχείων ποὺ δυσκολεύουν τὸν μελετητὴ, ἐπειδὴ πρόκειται νὰ περιληφθοῦν στὸν ἐπόμενο τόμο. Ἀλλὰ ἔστω καὶ ἂν

πρόκειται να φανούν πολύ βιαστικές, πρέπει να γίνουν μερικές παρατηρήσεις, που μοναδικό σκοπό έχουν όχι μόνο να βοηθήσουν στην ολοκλήρωση της εργασίας, αλλά πολύ περισσότερο να την κάνουν περισσότερο εύχρηστη και γόνιμη, γεγονός που αναμφίβολα ενδιαφέρει τον συγγραφέα.

Πρόκειται ουσιαστικά όχι για παρατηρήσεις, αλλά για μια βασική παρατήρηση, που κάθε άλλο παρά να μειώσει την αξία της προσφοράς του συγγραφέα. Θέλει η να υποτιμήσει τη σημασία της προσπάθειάς του, όσο να βοηθήσει στην ολοκλήρωσή της. Γιατί παρά τη συστηματική συγκέντρωση του υλικού και την εξαντλητική επεξεργασία του, παρά τη χρησιμοποίηση τόσο των αρχαιολογικών στοιχείων όσο και της βιβλιογραφίας, η εργασία πάσχει από μια βασική έλλειψη, από την όποια άλλωστε πάσχουν τα περισσότερα ελληνικά βιβλία, την απουσία εύρετηρίου ή, καλύτερα ακόμη, εύρετηρίων.

Μια εργασία σαν τις «Εκκλησίες και τα μοναστήρια στη Ζάκυνθο» αποτελεί ουσιαστικά τη βασική προϋπόθεση για την περαιτέρω εξέταση μιας ολόκληρης σειράς από ειδικά προβλήματα, τόσο της τοπικής όσο και της γενικής ιστορίας· είναι ένα είδος μεταλλείου που έχει να δώσει βοήθεια και απετηρίες προς πολλές κατευθύνσεις. Πώς μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί χωρίς ένα γενικό ή περισσότερο ειδικά εύρετήριο, τα οποία θα δίνουν τη δυνατότητα στους μελλοντικούς μελετητές να απασχοληθούν με το ένα ή το άλλο πρόβλημα; Γιατί δεν είναι μόνο μια μεγάλη σειρά από προβλήματα της ιστορίας της τέχνης που μπορούν να αντιμετωπιστούν με νέον και πιο ολοκληρωμένο τρόπο από τα έργα που δημιουργήθηκαν για τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της Ζακύνθου, ακόμη και αν δεν σώθηκαν όλα, αλλά ακόμη και της εκκλησιαστικής ιστορίας και της λατρείας, από τον αριθμό των ναών ή την αφιέρωση σε ορισμένους αγίους. Πολύ περισσότερο μπορεί να κατανοηθεί η επίδραση και η μεταφορά τύπων της δυτικής τέχνης στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή ζωγραφική ή και αντίστροφα μορφών που δέχεται ή ιταλική και ευρωπαϊκή από τον ανατολικό κόσμο. Δημιουργοί όπως ο Καντούνης, ο Μόσχος, ο Κουτούζης, για να μείνουμε στα πιο γνωστά ονόματα, αποτελούν προϋποθέσεις για την κατανόηση πολλών χαρακτηριστικών της μεταβυζαντινής τέχνης και περισσότερο για την ανάπτυξη της νεοελληνικής λαϊκής ζωγραφικής, και στη Ζάκυνθο περισσότερο από όπουδήποτε άλλοι μπορούν να μελετηθούν και να κατανοηθούν. Σε ένα εύρετήριο καλλιτεχνών που έχουν δουλέψει στις εκκλησίες και τα μοναστήρια της Ζακύνθου, με τα έργα τόσο που σώθηκαν και τη θέση όπου βρίσκονται τώρα, όσο και αυτών που χάθηκαν και της εποχής όπου χάθηκαν, θα είχε ο μελετητής της μεταβυζαντινής τέχνης τη δυνατότητα μιας γρήγορης έρευνας και τη βάση μιας εύρυθμης αντιμετώπισης των προβλημάτων της δημιουργίας τους. Με ένα εύρετήριο αρχιτεκτόνων και των έργων τους θα μπορούσε να σχηματιστεί ή βάση μιας οικοδομικής ιστορίας και μιας κατανόησης της αρχιτεκτονικής εξέλιξης των οικοδομημάτων της περιοχής. Με ένα εύρετήριο πλαστικών έργων και ιδίως έργων ξυλοπλαστικής επίσης που σώθηκαν ή τα οποία χάθηκαν, αλλά έχουμε πληροφορίες για αυτά, θα μπορούσε επίσης ο μελετητής να προχωρήσει και προς νέες περιοχές. "Ένα άλλο εύρετήριο καθαρά

χρονολογικό, με τις εκκλησίες και τὰ μοναστήρια πού ἔχουν οἰκοδομηθῆ σέ κάθε αἰώνα, ἢ και ἄλλων ἔργων πού εἶναι γνωστή ἡ περίοδος τῆς δημιουργίας τους, θά ἀποτελοῦσε ἐπίσης ἕνα πολύτιμο συμπλήρωμα γιά τήν ὅλη ἐργασία.

Κοντά στήν ἔλλειψη τοῦ εὐρετηρίου ἢ τῶν εὐρετηρίων θά μπορούσε νά μείνη κανείς και σέ ἄλλες μικρότερες ἀδυναμίες τοῦ ἔργου, ὅπως στό γεγονός τῆς ἀπουσίας μερικῶν γενικῶν πληροφοριῶν γιά μερικές ἐκκλησίες, ὅπως ἂν σώζονται ἢ δέν σώζονται, ἂν τὰ ἔργα πού σώθηκαν βρίσκονται στή θέση τους ἢ ὄχι, ἂν μερικά ἀπό αὐτά ἔχουν κάποια καλλιτεχνική ἀξία ἢ ὄχι, και τὰ παρόμοια. Σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ὅμως πρόκειται γιά παραλείψεις πού μποροῦν εὐκόλα νά διορθωθοῦν, και ἄλλωστε δέν μειώνουν οὐσιαστικά τὸ χαρακτήρα τῆς θεμελιακῆς αὐτῆς ἐργασίας. Ὁ κάθε μελετητῆς τῆς νεοελληνικῆς μας ζωῆς θά εἶχε ἀκόμη νά εὐχηθῆ νά βρεθοῦν και ἄλλοι πνευματικοὶ ἐργάτες πού νά μᾶς δώσουν και γιά ἄλλες περιοχές ἀνάλογα ἔργα, ἔργα προϋποθέσεις γιά μιὰ καλύτερη κατανόηση τῆς ἐλληνικῆς ἱστορικῆς πορείας.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ

Νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα. Μὲ 270 εἰκόνες, πρόλογο τοῦ καθηγητοῦ Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη και εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἰωάννου Ν. Τροαυλοῦ, Ἀθῆναι 1967. [Ἔκδοσις Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος].

Μὲ τὴ «Νεοκλασικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα» ἐρχεται νά προστεθῆ στὴν πραγματικὰ φτωχὴ σὲ θέματα τῆς νεώτερης τέχνης βιβλιογραφία μας, ὄχι μόνο μιὰ ἄρτια ἀπὸ κάθε πλευρὰ ἔκδοσις, ἀλλὰ και μιὰ ἐξαιρετικὴ γιά τὸ περιεχόμενό της προσφορά. Ἴσως ἀκόμη μιὰ τέτοια προσπάθεια μπορεῖ νά χαρακτηριστῆ θεμελιακὴ, ἀφοῦ μὲ τὴ συγκέντρωση τῶν στοιχείων πού μᾶς δίνει, μιὰ συγκέντρωση πού οὐσιαστικά εἶναι και διάσωσή τους, δημιουργεῖ τίς προϋποθέσεις γιά μιὰ πιὸ ολοκληρωμένη μελέτη και κατανόησή τους. Πρόκειται γιά μιὰ ἐργασία πού ἐνδιαφέρεται περισσότερο ἀπὸ ὅ,τιδήποτε ἄλλο νά διατηρήσῃ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ ἄμεσου παρελθόντος μας τοῦ δέκατου ἑνάτου αἰώνα και τοῦ παρόντος μας γιά τὸ μέλλον, στοιχεῖα πού κάθε μέρα σχεδὸν χάνονται. Μὲ τὴν προσπάθεια αὐτὴ τὰ οικονομικὰ ἰδρύματα πού βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Στρατῆ Ἀνδρεάδη ἐρχονται νά συνεχίσουν μιὰ παράδοση πού ἀνοιξαν μὲ βιβλία σὰν τὸ «Ἑλληνες ζωγράφοι τοῦ δέκατου ἑνάτου αἰῶνος» (ἐπιμέλεια Ε. Κ. Φραντζισκάκη, 1957) τὸ «Ναοὶ και μονῆς στὴ Ζάκυνθος» (τοῦ Ντίνου Κονόμου, 1964) τὸ «Ζωγράφος Θεόφιλος» (μὲ πρόλογο τοῦ Γιάννη Τσαρούχη, 1966), ὅλες ἐργασίες πού ἔχουν ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη πλευρὰ θεμελιακὸ χαρακτήρα.

Πρέπει νά ἀναγνωριστῆ προκαταβολικὰ ὅτι ιδιαίτερα ἐπιτυχημένη

ήταν η ανάθεση της επιλογής του φωτογραφικού υλικού για τη νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα και η παρουσίασή του με ένα εισαγωγικό σημείωμα, στον αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο Ιωάννη Τραυλό. Γιατί με το βιβλίο του «Πολεοδομική εξέλιξις των Ἀθηνῶν» (Ἀθ. 1960) ο Τραυλός μάς έχει δείξει πόσο βαθιά είναι η γνώση του των σχετικών προβλημάτων και πόσο ουσιαστική η κατοχή του απαραίτητου για μιὰ τέτοια ἐργασία υλικού. Κοντὰ στον Κώστα Μπίρη, τὸν μεγάλο ἀθηναϊολάτρη και ἀθηναιογράφο ἀρχιτέκτονα, πού σχεδὸν μισὸν αἰῶνα ἀπασχολεῖται με τὰ προβλήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ἀθηνῶν, μόνον ὁ Τραυλός μποροῦσε νὰ ἀναλάβῃ ὑπεύθυνα τὴ συγκέντρωση και τὴν παρουσίαση τῶν πρὸ σημαντικῶν μνημείων τῆς νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα. Σ' ἓνα λιτὸ και πυκνὸ εισαγωγικὸ σημείωμα ὁ Τραυλός διαγράφει τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ νεοκλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα και μάς δίνει μερικὰ γενικὰ στοιχεῖα γιὰ δημιουργοὺς και σημαντικὰ ἔργα. Ἡ κατάταξη τοῦ υλικοῦ γίνεται κατὰ ἐνόητες, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονται α) ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια, β) δημόσια κτίρια, γ) θέατρα, δ) ἐκκλησίες, ε) σπίτια, στ) λεπτομέρειες σπιτιῶν και ζ) μνημεῖα τάφων, και δίνεται σὲ μιὰ σειρά ἀπὸ θαυμάσιες πραγματικὰ φωτογραφικὲς ἀπεικονίσεις. Κοντὰ σὲ οἰκοδομήματα πού σώζονται, παρουσιάζονται και πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ πού κατεδαφίστηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια, πλάι σὲ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες εἰκονίζονται και μεγάλα σύνολα και γενικὲς ἀπόψεις, πού δίνουν πολὺ πρὸ χαρακτηριστικὰ τὸ πνεῦμα τοῦ κλασικισμοῦ. Σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς εἰκόνες αὐτές, ὅπως εἶναι ἡ «Ἀποψη τῆς Ἀθήνας με τὸ Λυκαβητὸ. Φωτογραφία τοῦ 1868» (εἰκ. 156), ἡ «Ἀποψη τῆς Ἀθήνας με τὴν Ἀκρόπολη. Φωτογραφία τοῦ 1868» (εἰκ. 157), ἡ «Πλατεῖα Συντάγματος. Φωτογραφία τῆς συλλογῆς Κ. Τρίπου» (εἰκ. 176), ἡ «Ὀδὸς Αἰόλου. Φωτογραφία τῆς συλλογῆς Κ. Τρίπου» (εἰκ. 177), ὁ «Πειραιᾶς. Γενικὴ ἔκποψη τῆς πόλεως. Φωτογραφία τῆς συλλογῆς Κ. Τρίπου» (εἰκ. 210), τὸ «Συγκρότημα κτηρίων και ἐργοστάσιο στὴν ἀκτὴ τῆς Ζέας. Ἀρχιτέκτων Ε. Τσίλλερ» (εἰκ. 211), ξαναβρίσκει κανεὶς ὅλο τὸ περιεχόμενον ἐνὸς κλασικιστικοῦ συνόλου. Λογικὴ ὀργάνωση και πλαστικὴ θέληση, συνθετικὴ σαφήνεια και μνημειακὴ διάθεση, διακρίνονται χωρὶς καμιά δυσκολία τόσο στὶς λεπτομέρειες ὅσο και στὰ σύνολα. Πρέπει νὰ ἀναγνωριστῇ ὅτι ὁ εὐρωπαϊκὸς κλασικισμὸς, πού ἀμάρτησε πάρα πολὺ κατὰ τῆς τέχνης, ἀφοῦ ξεκίνησε σὰν μιὰ ἀπόπειρα ἀντίδρασης κατὰ τοῦ ἀκαδημαϊσμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα και σὰν μιὰ προσπάθεια ἀνανέωσης τῶν ἐκφραστικῶν δυνατοτήτων και γρήγορα κατέληξε στὴν πρὸ ἄγωνα τυπολατρεία, ἔδωσε μερικὲς ἀπὸ τὶς πρὸ εὐτυχημένους του στιγμὲς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Σὲ ἔργα σὰν τὴν «Ἀθηναϊκὴ Τριλογία, Βιβλιοθήκη - Πανεπιστήμιο - Ἀκαδημία», τὰ «Ἀνάκτορα», τὸ «Ζάππειο Μέγαρον», τὸ «Ὀφθαλμιατρεῖον», τὴν «Παλιὰ Βουλῆ», τὴ «Βιβλιοθήκη τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου», και σὲ πολλὰ ἄλλα, κατορθώνει νὰ ἀποφύγῃ τὴ ψυχρότητα και τὴν ἀκίνησια πού ἔχουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ δημιουργήματά του στὸν κεντρικὸ εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κλασικιστικὰ ἔργα πού ἔδωσαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου και τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν Εὐρώπη, ἡ τάση γιὰ μνημειακότητα γίνεται κούφια ρητορεία,

ή θέληση για πλαστική σαφήνεια γίνεται ψυχρή επιφανειακότητα, ή προσπάθεια για λογική ὀργάνωση παρουσιάζεται σαν δογματική τυπολατρεία. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀδύνατα σημεῖα τοῦ κλασικισμοῦ ἔχουν ξεπεραστῆ τόσο στὰ μεγάλα δημόσια οἰκοδομήματα ὅσο καὶ πολὺ περισσότερα στὶς διάφορες ἰδιωτικὲς κατασκευὲς ποὺ ἔγιναν στὴν Ἑλλάδα, ὅπου πραγματικὰ ὁ κλασικισμὸς κερδίζει ἓνα νέο περιεχόμενο. Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κλασικιστικὰ σύνολα ποὺ ἔχουμε στὶς εὐρωπαϊκὲς χώρες, ἀπὸ τὸ Μόναχο στὴ Μόσχα καὶ ἀπὸ τὸ Ὄσλο στὸ Λονδίνο, αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐπιβάλλεται καὶ παίζει τὸν μεγαλύτερο ρόλο εἶναι ἡ ἐξωτερικότητα καὶ ἡ κενότητα, ἡ πομπώδης γλώσσα καὶ ἡ περιφρόνηση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ τάση γιὰ σαφήνεια ποὺ μεταβάλλεται σὲ μιὰ προβολὴ τῆς δυνάμεως.

Στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κλασικιστικὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἀσφαλῶς ἀπὸ ἐπίδραση τῶν γεωγραφικῶν συνθηκῶν, οἱ δημιουργοὶ κατόρθωσαν νὰ ἀποφύγουν τοὺς πιὸ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς κινδύνους αὐτούς. Ἔτσι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κλασικιστικῆς μορφικῆς γλώσσας μαλακώνουν πάντα ἀπὸ μιὰ συχνὰ ἀπροσδιόριστη διάθεση. Ἡ τάση γιὰ σαφήνεια δὲν μεταβάλλεται σὲ ἐξωτερικὴ ψυχρότητα, ἡ θέληση γιὰ πλαστικὴ συγκρότηση συνοδεύεται ἀπὸ μεγαλύτερη ἐλευθερία, ἡ χρησιμοποίησις τῶν αὐστηρῶν τεκτονικῶν ἀρχῶν δὲν γίνεται μηχανικὰ καὶ ἄψυχα, ἡ ἀνάγκη τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης βασίζεται περισσότερο στὴν ἀτομικὴ εὐαισθησία καὶ λιγότερο στὴν ἀπόλυτη ὑποταγὴ σὲ γνωστοὺς τύπους τοῦ παρελθόντος. Ἀκόμη, τὸ πιὸ σημαντικὸ στοιχεῖο τῆς κλασικιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἴσως ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ συνδυασμὸς τῆς μὲ τὸν χῶρο, κάτι ποὺ δὲν γίνεται σὲ τέτοιο βαθμὸ σὲ καμιά ἄλλη χώρα.

Μὲ τὴ δημοσίευσή τῆς «Νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα» καὶ πολὺ περισσότερο μὲ τὴν συγκέντρωσή τοῦ ὕλικου ποὺ ἔχει γίνει, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου (σελ. 9), ἀρχίζουν νὰ δημιουργοῦνται μερικὲς ἀπὸ τίς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ πιὸ συστηματικὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς περιόδου αὐτῆς στὴν Ἑλλάδα. «Ἀς ἐλπίσουμε ὅτι ἡ προσπάθεια δὲν θὰ μείνῃ χωρὶς συνέχεια.» Ἀλλωστε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κλασικιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα μπορεῖ ὁ μελετητῆς νὰ φτάσῃ σὲ νέα καὶ γόνιμα συμπεράσματα, ἀν μάλιστα ἀπασχοληθῆ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἰδιόμορφη ἐξέλιξη μερικῶν κλασικιστικῶν τύπων στὴν χώρα μας.

ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ

Σπύρου Δ. Λουκάτου, "Ἕλληνες καὶ Φιλέλληνες τῶν Ἰνδιῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν. Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Καλκούττας καὶ τῆς Δάκκας. Ἡ Φιλελληνικὴ Ἐταιρεία τῆς Καλκούττας, Ἰ077γαι 1965. Σελ. 128.

Μετακινήσεις ἑλληνικῶν πληθυσμῶν παρατηροῦνται ἀπὸ τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰῶνα. Τὸ ρεῦμα τοῦτο ἐντείνεται στὸν 18ο ὅταν, γιὰ νὰ

αποφύγουν τις αυθαιρεσίες και τις καταπιέσεις των Τούρκων και Ἀλβανῶν δυναστῶν, οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ στρέφονται πρὸς τὰ ἀστικά κέντρα και οἱ ἀστοί, στὴν προσπάθειά τους νὰ προστατεύουν τὰ οἰκονομικά και τὰ ἐμπορικά τους συμφέροντα, ζητοῦν καταφύγιο σὲ ξένες χῶρες. Ἐκεῖ μὲ τὸν καιρὸ συνοικίζονται, συσπειρώνονται γύρω ἀπὸ ἕναν ὀργανωμένο πυρήνα και σχηματίζουν νέες κοινότητες, τὶς ἐλληνικὲς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἄς μὴν ξεγνοῦμε ὅτι ἡ τάση αὐτὴ συνεχίστηκε και στοὺς κατοπινοὺς αἰῶνες. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους ἡ ἀσθενὴς οἰκονομία τοῦ τόπου ἐξακολούθησε νὰ σπρώχνει τοὺς ἀστικούς και ἀγροτικούς πληθυσμούς πρὸς τὰ διεθνή ἐμπορικά κέντρα ἢ πρὸς νέες χῶρες, μὲ εὐνοϊκὴ προοπτικὴ γιὰ τὴν οἰκονομική τους ἀνάπτυξη.

Στὸ βιβλίον τοῦ αὐτοῦ ὁ συγγρ. μιλά γιὰ τὶς ἐλληνικὲς παροικίες ποὺ ἰδρύθηκαν στὶς Ἰνδίες στὰ τέλη τοῦ 18ου και τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα. Κάτω ἀπὸ τὸν γενικότερο τίτλον, οἱ δύο ὑπότιτλοι προσδιορίζουν μὲ περισσότερη ἀκρίβεια τὸ περιεχόμενο τῆς ἐργασίας, στὴν ὁποία ἐκτίθενται δύο πολὺ ἐνδιαφέροντα θέματα σχετικὰ μὲ τὶς νεοελληνικὲς σπουδές: ἡ ἰδρυση ἐλληνικῶν παροικιῶν σὲ μακρινὴ χῶρα, τὶς Ἰνδίες, και ἡ ἀνάπτυξη ἐκεῖ φιλελληνικῶν κινήσεων στὴν περίοδο τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα τοῦ 1821.

Τὸν πρόλογον ἀκολουθοῦν ὀκτώ κεφάλαια, Παράρτημα μὲ ἐκδεδομένα και ἀνέκδοτα κείμενα και τέλος ἡ σχετικὴ Βιβλιογραφία. Ἡ συγκέντρωση και ἐπεξεργασία ὕλικου γιὰ τὴ μελέτη τῶν θεμάτων αὐτῶν εἶναι «προσφορὰ σημαντικὴ», ὅπως τονίζει και ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. στὸν Πρόλογόν του. Πράγματι εἶναι περιορισμένα τὰ στοιχεῖα, ὅσα μπορεῖ νὰ συλλέξῃ ὁ ἐρευνητὴς ἀπὸ τὰ προσιτὰ ἀρχεῖα, τὶς σύγχρονες ἐλληνικὲς ἐφημερίδες ἢ τὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς, σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ και τὴ δράση τῶν Ἑλλήνων στὶς Ἰνδίες κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀποδημίας τους. Οἱ πληροφορίες αὐξάνονται ὅταν ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὶς μακρινὲς κοινότητες γίνεται πιὺ συχνή: ἡ ἐγκατάσταση ἐκεῖ τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Δημ. Γαλανοῦ και τὸ ταξίδι τοῦ καπετὰν Νικ. Κεφαλᾶ μὲ τὶς συνέπειές του, ἡ ἀλληλογραφία τους, τὰ βιβλία τους, προσφέρουν ἱκανὸ ὕλικόν γιὰ τὴν ἐρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό και τὴ δράση του στὸν Ἰνδικὸ χῶρον. Ὡστόσο ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της εἶναι, ὅπως σημειώνει ὁ συγγρ., ἡ μελέτη τῶν σύγχρονων ξένων ἐφημερίδων (τῆς Καλλοῦττας και τοῦ Λονδίνου) και ἀκόμα ἡ ἀναδίφηση σὲ ξένα ἀρχεῖα.

Ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὰ αἴτια ἐν γένει και τὴν οἰκουμηνικότητα τοῦ Φιλελληνισμοῦ (δημοκρατικὴ και φιλελεύθερη δομὴ τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνα, θαυμασμός ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀρχαία και τὴ μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα, ἀλλὰ και γιὰ τὰ «ἔπη τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ») και στὴν ἐξάπλωσή του στὶς Ἰνδίες. Ὡς αἴτια τῆς τελευταίας θεωρεῖ α) τὶς σχέσεις και ἐπιδράσεις τῆς ἀρχαίας και τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδας ἐπὶ τῶν Ἰνδιῶν, ἐπιδράσεις ποὺ «ὀπωσδὴποτε κατὰ τὴν ἐλληνικὴν ἐπανάστασιν θὰ μετεπήδησαν ἐκ τοῦ ἱστορικοῦ ὑποσυνειδήτου τῶν Ἰνδιῶν εἰς τὸ συνειδητόν και ὀλοποιήθησαν εἰς τὸν και ἐν ταῖς Ἰνδίαις ἀναπτυσθέντα Φιλελληνισμὸν» (σ. 13). Ὡστόσο, στὴ σελ. 66 δέχεται ὅτι «ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἰνδιῶν . . . δὲν ἦτο τόσον συνέπεια τῶν παλαιῶν στενῶν

σχέσεων τῆς Ἑλλάδος τῶν ἐλληνικῶν χρόνων... Ἡ μεγίστη ἐκείνη πολιτιστική ἐπαφή τῶν δύο λαῶν περισσότερο παρεμεινεν ὡς ἀνάμνησις ἢ ὡς θρύλος, καίτοι καὶ ὡς τοιαύτη ἐπηρέαζε τὰς φιλελληνικὰς Ἰνδικὰς διαθέσεις, περισσότερο τῶν πεπαιδευμένων Ἰνδῶν». β) «Ὅτι ὁ Ἰνδικὸς φιλελληνισμὸς ἦταν «ἐκφρασις καὶ προβολὴ ἐξ ἀντικειμένου τῶν πόθων τῶν Ἰνδῶν διὰ τὴν ἰδικὴν των ἐλευθερίαν» (σ. 13). γ) «Ὅτι οἱ ἐκεῖ ἐγκατεστημένοι Εὐρωπαῖοι καὶ Ἀμερικανοὶ ἔμποροι μετέδιδαν στοὺς Ἰνδοὺς τὶς νέες ἀρχὲς καὶ τὰ νέα φιλελεύθερα ρεύματα. Καὶ τέλος βασικὰ αἴτια θεωρεῖ τὴν ἴδρυση ἐλληνικῶν παροικιῶν, τὴν ἀνάπτυξη σχέσεων μὲ τοὺς ἐντοπίους καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ν. Κεφαλαῖ γιὰ συλλογὴ ἐράνων ὑπὲρ τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων.

Ὁ συγγρ. μιᾶ κατόπιν γιὰ τὶς ἐλληνικὲς παροικίαι καὶ τὴ συσσωμάτωσή τους σὲ κοινότητες: τῆς Καλκούττας (στὰ 1770 - 1775) καὶ τῆς Δάκκας (ἀρχὲς 19ου αἰ.). Κάνοντας μία ἱστορικὴ ἀναδρομὴ ἀναφέρει ὅσα μαρτυροῦνται γιὰ τὴν ἴδρυσή τους, τοὺς πρώτους οἰκιστὲς, τὴ θρησκευτικὴ ὀργάνωση τῶν κοινοτήτων καὶ τὴν ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Σινᾶ, τὴν ἀποστολὴ στίς κοινότητες τῶν πρώτων ἱερέων, τὴν ἀνέγερση τῶν ἐκκλησιῶν (Καλκούττας 1782, Δάκκας 1912), τὶς ποικίλες προστριβὲς μὲ τὴ Μονὴ τοῦ Σινᾶ, πού συχνὰ ἔφταναν σὲ ρήξη τῶν σχέσεων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένουν οἱ κοινότητες γιὰ μακρὲς περιόδους χωρὶς θρησκευτικὸ λειτουργό. Ἀκόμα σημειώνει τὶς φροντίδες γιὰ τὴ γενικὴ μόρφωση τῶν παιδιῶν καὶ ἰδίως τὸ φόβο νὰ μὴ λησιμονήσουν τὴν πατρικὴ τους γλώσσα (οἰκοδιδάσκαλοι, σύσταση ἐλληνικῆς σχολῆς ὡς παράρτημα ἐλληνικῆς ἐκκλησίας). Ὡς οἰκοδιδάσκαλος στὴν οἰκία Κ. Πανταζῆ ἔφτασε στὴν Καλκούττα (1786) ὁ Δημ. Γαλανός. Ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὴν πόλη Benares καὶ ἀφιέρωσε τὴ ζωὴ του στὴ μελέτη καὶ τὴ μετάφραση ἔργων τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας καὶ θεοσοφίας.

Ὁ συγγρ. παραθέτει βιβλιογραφία (σ. 41 - 42) γιὰ τὸν Δ. Γαλανὸ καὶ τὸ ἔργο του, τὸ ὁποῖο ὁ Ἰω. Γεννάδιος θεωρεῖ ὅτι «ἀδύναται νὰ ταχθῆ ὁμοῦ μὲ τὸ ἰσόβιον ἔργον τοῦ Κοραῆ». «Ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Δ. Γαλανοῦ βασίστηκαν στίς μαρτυρίες τῶν συγγενῶν του Πανταλ. Γαλανοῦ καὶ Νεοφύτου, ἐπισκόπου Ἀττικῆς. Ὁ Δ. Καμπούρογλου στὸ ἄρθρο του «Δημήτριος Γαλανός ὁ Ἰνδολόγος» (Νέα Ἑστία 5 [1929] 252 - 256) προσθέτει μερικὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Γαλανοῦ.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Νικ. Κεφαλαῖ, ἐφοδιασμένου μὲ ἐπίσημα ἔγγραφα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Διοίκηση, μὲ σκοπὸ νὰ συλλέξῃ ἐραυτικὰ εἰσφορὰς ἀπὸ τὶς Ἰνδίες, εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου. Σὲ μιὰ μεγάλη ὑποσημείωση (σ. 48 - 52) ὁ συγγρ. παραθέτει τὴ βιογραφία τοῦ Ν. Κεφαλαῖ καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἴσως ὅμως αὐτὴ ἢ λεπτομερειακὴ ἀφήγησις νὰ μὴν ἦταν καὶ τόσο ἀπαραίτητη, ἀφοῦ οἱ περιπέτειαι καὶ ἡ δράσις τοῦ ζακυνθινοῦ καπετάνιου ἀναφέρονται ἀντίστοιχα στὰ οἰκεία κεφάλαια (π.χ. οἱ ὑπηρεσίαι στὸν Ἀγγλο πρόξενο τῆς Βαγδάτης, σελ. 49 ὑποσ. καὶ σελ. 52, ἡ ἐπίσκεψις του στὸν Πάπα, σελ. 49 ὑποσ. καὶ σελ. 72 καὶ 73 ὑποσ., γιὰ τὴν τυχοδιωκτικὴ του φύσις, σελ. 50 ὑποσ. καὶ σ. 75 ὑποσ. κ.ἄ.). Ὅσο γιὰ τὴ μετάφραση τῆς «Συνόψεως ἠθικῶν γνώμων... Σανακέα», πού ἀναφέρεται στὰ βιογραφικὰ ὡς

ἐκδοση τοῦ Κεφαλαῖ στή Ρώμη (σελ. 49 καὶ ἀκόμα στή σελ. 54), θὰ ἔπρεπε νὰ περιληφθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅσα ἀναφέρονται στὴν ὑποσημείωση τῆς σελ. 64, γιὰ νὰ εἶναι σαφέστερο ὅτι ἡ μετάφραση ἔγινε πρῶτα ἀπὸ τὸν Δημ. Γαλανὸ καὶ ὅτι τὸ χειρόγραφό του, ποὺ περιέχει καὶ τὸ πρωτότυπο σανσκριτικὸ κείμενο, τὸ παρέδωσε ὁ μεταφραστὴς στὸν Κεφαλαῖ ὡς δῶρο γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Διοίκηση. Ὁ τελευταῖος ὅμως δὲν ἀκολούθησε τίς παραγγελίες τοῦ Γαλανοῦ, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐκδότες τῶν ἔργων τοῦ Ἰνδολόγου, ἀλλὰ τὸ ἐδώρησε στή Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ, ἀφοῦ τὸ χρησιμοποίησε γιὰ νὰ τυπώσῃ τὸ 1825 μιὰ ἑλληνικὴ παράφραση μαζί μὲ μιὰ ἰταλικὴ μετάφραση τοῦ Σανακέα. Στὸν πρόλογό του ἀναφέρει μόνον ὅτι τὸν βοήθησε ὁ Δ. Γαλανὸς καὶ τονίζει ὅτι εἶναι «ἡ πρώτη φορά ὅπου εἰς Εὐρωπαϊκὴν γλῶσσαν ὁ Σανακέας φανερώνεται». Τὴν ἀποσιώπηση τοῦ Κεφαλαῖ φανερώνει ἓνα χρόνον ἀργότερα (1826) ὁ Γάλλος μεταφραστὴς τοῦ Ἰνδικοῦ κειμένου, ὁ ὁποῖος σημειώνει ὅτι χρησιμοποίησε τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Γαλανοῦ — τὴν βρῆκε στὸ Βατικανὸ — καὶ τὴν ἰταλικὴ τοῦ Κεφαλαῖ.

Ἡ ἄφιξη τοῦ Νικ. Κεφαλαῖ στὶς Ἰνδίες στὰ τέλη 1823 κρίνεται ὡς ἀποφασιστικὸ γεγονός γιὰ τὴ σύσταση τῆς Φιλελληνικῆς Ἑταιρείας τῆς Καλκούττας. Ὡστόσο ἡ ἕδρευση πολυπληθῶν φιλελληνικῶν κοιμημάτων στὴν Εὐρώπη καὶ περισσότερο τοῦ φιλελληνικοῦ κοιμητάτου τοῦ Λονδίνου (Μάρτιος 1823) μὲ τίς ποικίλες ἐκδηλώσεις του θὰ ἐπηρέασαν ἴσως τοὺς Ἀγγλους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους κατοίκους τῶν Ἰνδιῶν, πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Ἡ Φιλελληνικὴ Ἑταιρεία τῆς Καλκούττας, μέσα στὰ πλαίσια τῆς δραστηριότητάς της, παράλληλα πρὸς τοὺς ἐράνους, ὀργανώνει συγκεντρώσεις, διαλέξεις μὲ θέμα τὴν Ἑλλάδα, τὸν ἀπελευθερωτικὸ τῆς ἀγώνα, συμπόσια ὅπου πανηγυρίζονται οἱ ἑλληνικὲς νίκες — σὲ ἓνα ἀπ' αὐτὰ ἀποφασίστηκε νὰ μεταφραστῆ ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας τοῦ Oliver Goldsmith — ἢ ἀκόμα συμβάλλει, μὲ ποικίλες δημοσιεύσεις στὶς ἐφημερίδες, στὴν ἐνημέρωση τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ.

Γιατὶ ὅμως πιστεύει ὁ συγγρ. ὅτι «προσδίδει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα» (σ. 63) στή Φιλελληνικὴ Ἑταιρεία ἢ διαφορετικὴ ἔθνικὴ προέλευση τῶν μελῶν της καὶ ὅτι «τὸ πλεόν ἐκπληκτικόν» εἶναι ἡ συμμετογὴ Ἰνδιῶν καὶ Κινέζων στὴν ἑταιρεία αὐτή, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος σημειώνει (σ. 63), ὅτι «ἡ διάφορος ἔθνικὴ προέλευσις τῶν μελῶν τῆς Φιλελληνικῆς Ἑταιρείας Καλκούττας εἶναι εὐλόγος. Πρωτεύουσα τότε τῶν Ἰνδιῶν, ἕδρα τῆς ἀγγλικῆς Διοικήσεως καὶ τῆς ἀγγλικῆς Ἐμπορικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν, ἡ Καλκούττα προσείλκυσε ἀνθρώπους ἐξ ὅλων τῶν μερῶν; Καὶ δέχεται ἀκόμα ὅτι οἱ γνωριμίαι, ἐπιμιξίαι καὶ συναλλαγῆς μὲ τοὺς Ἕλληνας παροίκους ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ ἐνδιαφερθοῦν οἱ ξένοι γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἀγώνα.

Ἦφος στομφοῦδες χαρακτηρίζει τὴν ὅλη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, ὅπου παρατηροῦνται, ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, πολλὲς ἐπαναλήψεις. Τὸ κεφάλαιο ΣΤ' (Ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεσις τῆς Φ. Ε. τῆς Καλκούττας) θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ συμπυκνωθῆ μὲ τὸ προηγούμενον ἀφοῦ —ἐκτός ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν Κινέζων — ἡ δράση τῶν ἄλλων ξένων ἔχει ἐπισημανθῆ καὶ ἄλλοῦ ἀπὸ τὸν συγγρ. Ἔτσι γιὰ τοὺς Ἀγγλους βλ. προσφορά

ἐπισκόπου (σ. 60 καὶ 64), διδασκαλία ἑλληνικῆς ἱστορίας (σ. 58 καὶ 65), γιὰ τὸν Ἀμερικανὸ Μύλλερ καὶ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Goldsmith (σ. 59 καὶ ὑποσ. 2 καὶ σ. 65), γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς (σ. 66 ἀλλὰ καὶ (σ. 10 - 13.) Ἡ λεπτομερειακὴ ἀφήγησις πάλι γιὰ τὸν Ν. Κεφαλαῖ καὶ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν Πάπα (βλ. σ. 49 ἀλλὰ καὶ σελ. 72 - 75 ὑποσ. 3) δὲν προάγει τὸ θέμα τῶν ἐρανικῶν εἰσφορῶν τῆς Καλκούττας, τῶν ὁποίων ἡ τύχη καὶ ἡ τελικὴ παράδοσις στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων ἀντιπροσώπων παρέχει τόσο ἐνδιαφέρον.

Ἐπαναλήψεις παρατηροῦνται καὶ στὴν ἴδια σελίδα· π.χ. σ. 79 - 80 στὴν ὑποσ. 2 περιγράφονται τὰ εὐχριστήρια ποὺ ἔστειλε ἡ Ἑλληνικὴ Διοίκησις· κατόπιν δημοσιεύεται ἡ ἐπιστολὴ στὰ γαλλικὰ καὶ τελικὰ ἡ ἑλληνικὴ τῆς μετάφρασις. Ἔχουμε δηλ. τρεῖς φορές ἐπανάληψιν τῶν ἴδιων πραγμάτων. Εἶναι ὅμως ἀπαράμιττον νὰ μεταφραζῶνται κείμενα ἀπὸ τὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά; Καὶ ἐφόσον ὑπάρχουν τὰ κείμενα καὶ ἡ μετάφρασίς τους, χρειάζεται νὰ δίνεται τόσο ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενό τους;

Ἡ ἐκδοσις ξενόγλωσσων κειμένων πρέπει νὰ γίνεται πολὺ προσεκτικὰ· ὁ ἀναγνώστης δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ διακρίνῃ ἂν πρόκειται γιὰ σφάλματα τοῦ συγγρ., τῆς μεταγραφῆς ἢ γιὰ τυπογραφικὰς ἀβλεψίας (σελ. 79 γρ.: A Mrs les Hbles Membres, σ. 80: des âmes généreux, σ. 119: their cause, σ. 114: ἡ «δυσανάνθρωστος λέξις» νὰ διαβαστῆ: en les prians). Μήπως πρόκειται γιὰ μασωνικὴ ἐταιρεία ὅταν ἀναφέρεται «ἡ ἐταιρεία τῶν φιλανθρώπων Μασόνων» (σελ. 61, 97); Μεγαλύτερη προσοχὴ χρειάζεται στὴν ἀναγραφή τίτλων, ὀνομάτων ἢ ἄλλων λέξεων, π.χ. σ. 84: S. Howe, An hist. sketch to the Greek Revolution, ἐνῶ στὴν σ. 124 σωστὰ An hist. sketch of the Greek Revolution. Τὸ βιβλίον τοῦ F. Hoffmann «Das Papsttum» ἀναγράφεται ἐσφαλμένως «Das Papstun» (σ. 74) ἢ «Das Papsttune» (σ. 124), ὁ Palmerston, Palmestron (σ. 50), τὸ παραληφθὲν . . . ποσὸν ἀντὶ τὸ παραλειφθὲν (σ. 70) κ.ἄ. Οἱ πολλὰς αὐτὰς ἀβλεψίας ὑποδηλώνουν μιὰ σχετικὴ βιασύνῃ στὴν ἐκτύπωση καὶ χαλοῦν τὴν καλὴ ἐμφάνισιν τοῦ βιβλίου.

Στὸ Παράρτημα ἔχουν συγκεντρωθῆ ὅσα ἀνέκδοτα καὶ γνωστὰ κείμενα χρησιμοποίησε ὁ συγγρ. στὴ μελέτη του. Ἐδῶ θὰ εἶχαν τὴ θέσιν τους καὶ οἱ πατριαρχικὰς ἐπιστολαὶ, οἱ ὁποῖες ἀναδημοσιεύονται στίς σελ. 23 - 24 (ἐπισημαίνεται ἓνα λάθος στὴν ἀρίθμηση τῶν ὑποσημειώσεων) καὶ 38 - 39. Τὸ βιβλίον τελειώνει μὲ τὴ «Βιβλιογραφία». Κάτω ἀπὸ τὴν ὑποδιαίρεσιν «Πηγαι» θὰ ταίριαζε νὰ ἐνταχθοῦν ὄχι μόνον τὰ παλαιὰ βιβλία, ἀλλὰ καὶ τὰ Ἀρχεῖα καὶ οἱ Ἐφημερίδες, ἀφοῦ καὶ αὐτὰ εἶναι πηγὰς τῆς ἱστορίας.

Τελειώνοντας σημειώνουμε ὅτι μὲ τὴν ἐργασία του αὐτῆ ὁ κ. Λουκαῖτος περιγράφει τίς μακρινὰς ἑλληνικὰς παροικίας τῶν Ἰνδιῶν στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. Τὸ θέμα μὲ τίς ποικίλας ὄψεις του κινεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη· γιὰτὶ ἀκόμα καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ οἱ Ἕλληνες μετανάστες ἔχουν συχνὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν παρόμοια προβλήματα — ἔδρυσιν κοινοτήτων, ἐκπαίδευσιν, ἐκκλησίαν, χρηματικὰς ἀποστολὰς στὴ γενέτειρα κ.ἄ.

D. Dakin, The Greek Struggle in Macedonia, 1897 - 1913, Θεσσαλονίκη 1966. [Ίδρυμα Μελετών τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 89]. Σελ. 538.

Τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Dakin εἶναι ἀξιοσημείωτο γιὰ τὴ μεθοδικότητα μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζει τὸν ἐλληνικὸ ἀγώνα στὴ Μακεδονία — ἓνα ζήτημα πολὺπλοκο τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα. Ἀναμφισβήτητα θὰ ὑπάρξουν συμπεράσματα καὶ παρατηρήσεις ἀπὸ ἀναγνώστες ποὺ θὰ ἐκφράσουν ἀντιρρήσεις ἢ θὰ ὑποδείξουν λάθη, ἀλλὰ ὁ ἀντικειμενικὸς παρατηρητὴς θὰ ἐκτιμῆσῃ τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ ἰδιαίτερα τὴ λεπτομέρεια καὶ τὴ διαυγῆ ἀνάλυση τῶν γεγονότων.

Ἡ ἰδέα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὰ 1960, ὅταν ὁ συγγραφεὺς ἦρθε στὴ Θεσσαλονίκη προσκεκλημένος τοῦ Ίδρυματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου νὰ διδάξῃ νεώτερη ἐλληνικὴ διπλωματικὴ ἱστορία. Τότε ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ ὅλον ἐκεῖνο τὸν πλοῦτο τῶν ἀπομνημονευμάτων ποὺ βρισκόνται φυλαγμένα στὸ Ίδρυμα, καθὼς καὶ μὲ μερικὸς ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀγωνιστὲς, ποὺ μὲ τὸ στόμα τους τοῦ διηγήθησαν τὴν πείρα τους ἀπὸ τὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα. Τὸ ὕλικό αὐτὸ τὸ συμπλήρωσε μὲ ἐκθέσεις ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Foreign Office καὶ μὲ ἄλλες πολὺτιμες πηγές, ξένες καὶ ἐλληνικές.

Ἡ ἐξίστορηση ἀρχίζει μὲ τὴν ἦττα τῆς Ἑλλάδας τὸ 1897, ποὺ ἔδωσε τότε τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ χώρα δύσκολα θὰ ξαναέβρισκε τὴν ἰσορροπία της. Καὶ ὅχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς ἐνδείξεις φαινόταν πὼς ἡ Βουλγαρία θὰ πρόβαλλε ἀπαιτήσεις γιὰ ὀλόκληρη τὴ Μακεδονία καὶ ἴσως καὶ γιὰ τὴ Θράκη καὶ ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία θὰ ὑποστήριζε τὶς βουλγαρικὲς βλέψεις. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἱστορία πῆρε ἐντελῶς ἀντίθετη τροπὴ καὶ ἡ «Μεγάλῃ Βουλγαρία» ἀπέτυχε γιὰ δευτέρη φορά νὰ γίνῃ πραγματικότητα (ἡ πρώτη ἦταν στὰ 1878).

Τὸ ἰδανικὸ τῆς «Μεγάλῃ Βουλγαρίας», ὅπως ἐκθέτει ὁ συγγραφεὺς, παρουσιάστηκε σὲ μιὰ ἐποχὴ καὶ σὲ μιὰ περιοχὴ ἐντατικῶς ἐθνικισμοῦ καὶ βρῆκε μεγάλη ὑποστήριξη μεταξὺ τῶν φιλελευθέρων τῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ ὁ ἐθνικισμὸς αὐτὸς ἦρθε στὴν ἴδια περιοχὴ ἀντιμέτωπος μὲ τὸν Ἑλληνισμό, ποὺ ἦταν καὶ αὐτός, ὡς ἰδανικὸ, σαφὲς καὶ ἔντονος. Στὸν ἀγώνα αὐτὸν μεταξὺ ἐλληνικοῦ καὶ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ ἡ μελέτη τοῦ καθηγητοῦ Dakin δὲν παίρνει θέση. Παρουσιάζει ὅμως τὴν προπαγάνδα τῶν ἀντιπάλων, μὲ τὸ σκοπὸ, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἴδιος, νὰ δώσῃ μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς διαμάχης καὶ νὰ κἀνῃ καταληπτὲς τὶς ἐπιδιώξεις τῶν ἀνταγωνιζομένων μερῶν. Ἀλλὰ ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ ἐξηγήσῃ γιὰτί, σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ, ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπερίσχυσε τῶν ἀντιπάλων του.

Τὰ δεκαοκτὼ κεφάλαια τοῦ καλογραμμένου αὐτοῦ βιβλίου χωρίζονται σὲ τρία μέρη. Ἡ εἰσαγωγὴ δίνει μιὰ πλήρη καὶ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς καταστάσεως στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸ 1878 ὡς τὸ 1897 καὶ σκιαγραφεῖ κυρίως τὴν ἱστορία τῆς βουλγαρικῆς δράσεως, ποὺ ἄρχισε μὲ τὸ βουλγαρικὸ σχίσμα τὸ 1872 καὶ ἐνισχύθηκε μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τὸ 1878 καὶ τὴν ἦττα τῆς Ἑλλάδας τὸ 1897. Στὴν κύρια διήγηση τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα, στὸ δεύτερο μέρος, ἀρχίζει ἡ περιγραφή

τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς οικονομικῆς καταστάσεως τῆς Μακεδονίας ὕστερα ἀπὸ τὸ 1897 καὶ προχωρεῖ στὴν ἐξιστόρηση τῆς συστάσεως βουλγαρικῶν μακεδονικῶν ἐπιτροπῶν καὶ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐπαναστατικῆς μακεδονικῆς ὀργανώσεως (ἐνόπλων ὁμάδων). Ἡ ὀργάνωση αὐτῆ τῶν ἐνόπλων ὁμάδων κατέληξε στὸ κίνημα τοῦ 1902 καὶ τὴν «ἐπανάσταση» τοῦ Πλιντεν στὰ 1903, ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν σωμάτων, τὰ ὁποῖα ἔδρασαν κυρίως στὴ Δ. Μακεδονία ἀπὸ τὸ 1903 ὡς τὸ 1908. Ἡ δράση τῶν βουλγαρικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν ὁμάδων ἦταν συνυφασμένη μετὰ τὴ βαλκανικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ ἱστορία, καθὼς ἐπίσης καὶ μετὰ τὴς περιπλοκῆς τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας.

Ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται περισσότερο μετὰ τὸν ἑλληνικὸ ἀγῶνα καὶ ἀναλύει μετὰ πολλὴ λεπτομέρεια τὴ μακρὰ του διήγηση, ὅτι οἱ σχετικὰ μικρῆς ἑλληνικῆς ἐνοπλῆς δυνάμεις ὑποστηρίζονταν ἀπὸ μιὰ πολὺπλοκὴ καὶ μεγάλων διαστάσεων πολιτικὴ ὀργάνωση, ποὺ τοὺς πρόσφερε ὅπλα καὶ πολεμοφόδια, τροφὴ καὶ πληροφορίες. Γιατὶ πραγματικὰ δλόκληρο τὸ ἑλληνικὸ κίνημα στὴ Μακεδονία εἶχε βάσεις στερεές· δὲν προερχόταν ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ Κράτος, ὅπως τὸ παρουσίασε τότε ὁ τύπος τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σπουδαιότερη τάξη τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ καὶ εἶχε σημαντικὴ ἀριθμητικὴ δύναμη.

Ὁ ἑλληνικὸς ἀγῶνας στὴ Μακεδονία βασιζόταν στὸν «Ἑλληνισμό», ὅπως δίνει τὸν ὄρισμό τῆς λέξεως στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του ὁ συγγρ., δηλαδὴ σὲ ἕναν τρόπο ζωῆς ποὺ ὑπῆρχε στὴ Μακεδονία μεταξὺ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ἦταν φυλετικὰ καὶ γλωσσικὰ ἑλληνικὸς καὶ (τὸ σπουδαιότερο) ἔντονα ὀρθόδοξος καὶ συντηρητικὸς. Ἀλλὰ γιὰ τὸν τοπικὸ αὐτὸν Ἑλληνισμό, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ συγγρ., ἡ εἰσβολὴ στὴ Μακεδονία ὁμάδων ὀργανωμένων στὴν Ἑλλάδα δὲν ἦταν εὐπρόσδεκτη καὶ προτιμοῦσαν μόνον τὴ βοήθεια (οἰκονομικὴ κυρίως) τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως. Ἔτσι καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀνέχθησαν τὴν ὑπαρξὴ τῶν σωμάτων αὐτῶν καὶ θεώρησαν μάλιστα σκόπιμο νὰ τὴν ἐνθαρρύνουν. Γιατὶ ἡ Ὑψηλὴ Πύλη δὲν θὰ δεχόταν μιὰ κίνηση κατευθυνόμενη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ποὺ θὰ παρουσιαζόταν σὰν σταυροφορία ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Ἀντίθετα, τὸ βουλγαρικὸ μακεδονικὸ κίνημα ἐξασθενεῖζε συνεχῶς μετὰ τὴς διαιρέσεις, τοὺς ἀνταγωνισμοὺς καὶ τοὺς ἀντιφατικοὺς σκοποὺς του, καὶ πιὸ πολὺ μετὰ τὴν ἔλλειψη συνέπειας στὸ σκοπὸ του. Ἔτσι κατάντησε ἕνα ἀσυνάρτητο κράμα κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ θρησκευτικῆς προπαγάνδας, πλακισιωμένο ἀπὸ σκληροὺς ἐκβιασμοὺς τῶν χωρικῶν. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸν οἱ Βούλγαροι κατέστρεψαν ὅ,τι εἶχαν κερδίσει μετὰ τὰ προηγούμενα εἰρηνικὰ μέσα ποὺ εἶχαν μεταχειριστῆ καὶ ἡ Ἐξαρχία θρηνοῦσε τὴν τροπὴ αὐτῆ τῶν πραγμάτων. Στὰ 1908 ἡ βουλγαρικὴ μακεδονικὴ ὑπόθεση εἶχε ἐντελῶς δυσφημισθῆ, καὶ στίς περιοχάς, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ ὀργάνωση σταθεροποιήθηκε, ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὸν τοπικὸ χριστιανικὸ πληθυσμό. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν πῶς ἡ ἑλληνικὴ αὐτὴ νίκη — ἂν μπορῆ νὰ ὀνομαστῆ ἔτσι — ἐμπόδισε νὰ χαθῆ τὸ τμήμα ἐκεῖνο ποὺ ἀργότερα ὀνομαστῆκε Ἑλληνικὴ Μακεδονία.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου ὁ συγγρ. ἀναλύει τὴν ἥττα τῆς Βουλγαρίας στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους. Ἡ Βουλγαρία, πλανημένη ἀπὸ

τις πρώτες εύκολες νίκες της κατά τῶν ἀνοργάνωτων τουρκικῶν στρατευμάτων, νόμισε πῶς καί ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία ἦταν ἀκόμη μὲ τὸ μέρος της. Ἀντίθετα ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Σερβία, ποὺ εἶχαν καλύτερη ἀντίληψη τῆς γενικῆς καταστάσεως, περίμεναν ὥσπου νὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίθεση τῆς Βουλγαρίας, ὥστε σὰν νικητρίες δυνάμεις νὰ διαπραγματευθοῦν τὴν ἀύξεση τῶν ἐδαφῶν τους, πολιτικὴ ποὺ βρῆκε τὴν τελικὴ πραγμάτωσή της.

Ἡ ἀξία τοῦ βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Dakin ἔγκειται στὸ ὅτι κάλυψε μὲ ἀντικειμενικότητα καὶ πληρότητα ἓνα σπουδαῖο κενὸ τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ ὅσους θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ ἐπὶ μέρους θέματα, ὅπως π.χ. τὸ θέμα τῶν Κουτσοβλάχων καὶ τῶν σχέσεών τους μὲ τοὺς Ἕλληνας. Ὁ συγγρ. προσφέρει ἓνα πρότυπο γιὰ ἄλλες παρόμοιες προσπάθειες σὲ θέματα τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ἱστορίας: τὸ βιβλίο του εἶναι ἀπόκτημα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

ΔΟΜΝΑ ΔΟΝΤΑ

Un monument de littérature populaire chypriote, édité et traduit par *Théodore Papadopoulos*, Nicosia 1967. [Publications du Centre de Recherche Scientifique de Chypre, I]. Σελ. 137.

Ἐπαινος ἀνήκει στὸ Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, ποὺ ἐγκαινιάζει τὰ δημοσιεύματά του μὲ τὴν ἐκδοση ἐνὸς συγχρόνου λαϊκοῦ ποιητικοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Παπαδόπουλλο μὲ διαπραγμάτευση σὲ γαλλικὴ γλώσσα. Στὸν πρόλογο τῆς μελέτης αὐτῆς καθορίζονται μὲ σαφήνεια καὶ θετικότητα οἱ λόγοι τῆς προτιμήσεως τοῦ κειμένου αὐτοῦ. Ἄν καὶ τὸ ποιητικὸ εἶδος, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος, εἶναι σύγχρονο, στὴν πραγματικότητα διασώζει παλαιὰ παράδοση καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη προσφέρει ἓνα ἀποφασιστικὸ τεκμήριο τοῦ λαϊκοῦ κυπριακοῦ πολιτισμοῦ διὰ μέσου τῶν αἰῶνων. Τὴ σημασία τοῦ λόγου αὐτοῦ ἐκτιμᾷ κανεὶς καλύτερα, ἂν γνωρίζῃ τὴ σημαίνουσα θέση τῶν ποιητάρηδων στὴν ἰδιότυπη πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Κύπρου καὶ τὴ συμβολὴ τους στὴν προώθηση καὶ ἀνάπτυξή της. Στὴ δημοσίευση τοῦ Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τῆς Κύπρου προσδίδει ἰδιαίτερη ἀξία καὶ τὸ ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐλληνικοῦ μνημείου τοῦ λόγου ποὺ δημοσιεύεται εἶναι Τοῦρκος τῆς Κύπρου. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδεικνύει ὅτι, παρὰ τίς πολιτικὲς ἀντιθέσεις, ἡ ἐνότητα τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ μένει κατὰ μέγα μέρος ἀνεπηρέαστη.

Πρῶτο καὶ βασικὸ θέμα, μὲ τὸ ὁποῖο καταπιάνεται ὁ κ. Παπαδ. στὴ μελέτη του, εἶναι τὸ θέμα τῶν ποιητάρηδων. Στις ἀντιλογίες, παλαιότερες καὶ νεώτερες, γιὰ τὸ ζήτημα ποιοὶ εἶναι οἱ πραγματικοὶ ποιητάρηδες, ὁ ἐκδότης, βασιζόμενος σὲ κριτήρια λογικὰ καὶ ἱστορικὰ, παίρνει τὴ σωστὴ θέση, κατὰ τὴ γνώμη μου: Ποιητάρης δὲν εἶναι μόνον ἐκεῖνος ποὺ

συνθέτει και ἀπαγγέλλει δικά του ποιήματα, ἀλλὰ και ἐκεῖνος πού παραλαμβάνει ποιήματα ἀπὸ τὸν κατὰ παράδοση λαϊκὸ ποιητικὸ θησαυρὸ και μὲ πολλὰς ἢ λίγας δικές του τροποποιήσεις τὰ ἀπαγγέλλει ἢ τὰ τραγουδᾷ. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῆς γνώμης αὐτῆς ἀποτελοῦν, μεταξὺ ἄλλων, και οἱ στίχοι γνωστοῦ ποιητῆρος, τοῦ Π. Μαμπούρα, πού ρητὰ μιλοῦν γιὰ τὴ δουλειὰ τοῦ ποιητῆρος («Τὸ θαῦμα τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα»):

*Τὸ ποῖμα εἶναι παλαιόν, μὰ βγάλω το στὴν πιάτσαν
τζαί νὰ τοὺς μακαρίζουμεν τζεῖνους πὸ τὸ συντάξαν.*

Τὸν ἐκδ. ἀπασχόλησε ἐπίσης και τὸ θέμα τῆς σημαντικῆς ἀλλαγῆς πού σημειώνεται στὴ λαϊκὴ ποιητικὴ παραγωγή τῆς Κύπρου μετὰ τῆ βρετανικῆ κατάκτηση τοῦ 1878 και τὴν εἰσαγωγή τοῦ τύπου στὴ νῆσο. Πολλαπλασιάζονται τὰ ποιητικὰ προϊόντα, πολλὰς φορὲς εἰς βάρος τῆς ποιότητος, και ἡ ἐξάπλωσή τους δὲν γίνεται πλέον μόνο με τὸν προφορικὸ λόγο, ἀλλὰ και με τὸ ἔντυπο. Ἀπὸ τοὺς συγκριτικὸς πίνακες κατὰ ἔτη ἐκδόσεως και καθ' ὕλην πού δημοσιεύονται, φαίνεται καθαρὰ ἡ αὐξηση και τὰ εἶδη τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς. Με τὸν τύπο ἐπίσης ὁ ἄγνωστος και ἄνώνυμος ὡς τότε λαϊκὸς ποιητῆρος, συνεχιστῆς τοῦ δημοτικοῦ ραψωδοῦ και τοῦ μεσαιωνικοῦ αἰδοῦ, γίνεται γνωστὸς και ἐπώνυμος. Συνηθισμένες μορφὲς τῆς ποιητικῆς του ἐργασίας εἶναι οἱ ἐξῆς: α) ἰδιοποίηση και ἀναπαραγωγή ἐνὸς παραδοσιακοῦ τραγουδιοῦ, β) τροποποίηση παραδοσιακοῦ τραγουδιοῦ, γ) ἐπεξεργασία μιᾶς πρωτότυπης συνθέσεως σχετικῆς με θέμα δανεισμένο ἀπὸ παραδοσιακὸ τραγούδι, δ) ἐπεξεργασία πρωτότυπης συνθέσεως με θέμα πρωτότυπο.

Μετὰ τὴν ἐμπεριστατωμένη θεώρηση τῶν θεμάτων πού ἀναφέρονται γενικὰ στὴν κυπριακὴ λαϊκὴ ποίηση, ὁ κ. Παπαδ. ἐξετάζει τὰ εἰδικὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ δημοσιευόμενο στιχοῦργημα, πού ἀποτελεῖ τὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης του. Ἀξιόλογα εἶναι ὅσα γράφει συγκρίνοντας τίς ιδέες τοῦ ποιήματος με ὅμοιες ιδέες πού ἀπαντᾶμε σὲ ποιήματα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος και τοῦ Βυζαντίου, στὸν Ἡσίοδο, Θεόγνι, Θεόδωρο Πρόδρομο, Στέφανο Σαχλίκη, Μάρκο Δεφαράνα. Μετὰ ἀπὸ χρήσιμες γλωσσικὲς και γραμματικὲς παρατηρήσεις ἀκολουθεῖ ἡ δημοσίευση τοῦ σατιρικοῦ ποιήματος «Περὶ τεμπελιάς», ἀπὸ 194 στίχους, τοῦ Μουσταφᾶ Ραματᾶ Γιακκούλα ἀπὸ τὸ χωριὸ Λουρουτζίνα τῆς Κύπρου. Ἀκολουθεῖ μετάφραση σὲ γαλλικὴ γλώσσα και πληρέστατο λεξιλόγιο. Ἡ ἐκδοση τοῦ κειμένου γίνεται με ἀψογὴ φιλολογικὴ μέθοδο. Ὁ ἐκδ. ἐνοποιεῖ τὴν ὀρθογραφία σύμφωνα με τοὺς ὀρθογραφικοὺς κανόνες τῆς δημοτικῆς γλώσσας, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει ζήτημα προφορᾶς. Ἐντύπωση κάνει γιατί δὲν προβαίνει στὴν ἴδια ὀρθογραφικὴ ἐνοποίηση σὲ δυὸ ἀποσπάσματα τῶν ποιητῆρων Χρ. Τζαπούρα και Κ. Ἀναστασίου, πού χρησιμοποιεῖ στὴ σελ. 36 - 37. Γράφει ἐκεῖ: *καμμίσω ἀντὶ καμμύσω, ἄτροφαις ἀντὶ ἄτροφες, τζίσην ἀντὶ τζύσην, τεργιάζουν ἀντὶ ταιργιάζουν* κτλ. Ἡ ἴδια ἔλλειψη ἐνοποιήσεως γραφῆς ὀδηγεῖ σὲ ἐνοχλητικὴ ποικιλία γραφῶν τῆς ἴδιας λέξεως, ὅπως στὶς σελ. 22 και 23: *Διενῆς-Διενῆς* (πολλὰς φορὲς· γιατί ὄχι τὸ ὀρθὸν *Διγενῆς*);, *Ἀθράτης-Ἀβράτης*. Τέτοιου εἴδους μικρὰ παροράματα θὰ εἶχε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ και ἄλλα.

Αυτά όμως δὲν μειώνουν τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου, πού καὶ γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ θέματος καὶ γιὰ τὴ διαπραγμάτευση παραμένει ὑποδειγματικό.

Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κωστῆ Παλαμᾶ: "Απαντα, Ἀθήνα, ἀ.ἐ., τόμ. 10 [1967], Σελ. 582. τόμ. 12 [1967]. Σελ. 558. τόμ. 13 [1968], Σελ. 542.

Μὲ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς τόμους τῶν «Ἀπάντων» τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ (10ο, 12ο καὶ 13ο) ὁ Γεώργιος Κατσιμπαλης, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδοσης, συνεχίζει τὴ συγκέντρωση τῶν κριτικῶν μελετῶν καὶ τῶν κριτικῶν ἄρθρων τοῦ ποιητῆ. Πρόκειται βέβαια νὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλοι τόμοι, ἰδίως ἐκεῖνοι πού θὰ συμπεριλάβουν τίς πρώτες κριτικὲς τοῦ Παλαμᾶ, οἱ ὁποῖες, ἀθησαύριστες ἀκόμα, πρωτοδημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ «Ἐστία». Ὡστόσο σήμερα, μὲ τὸν 10ο τόμο, ἔχουμε συγκεντρωμένα τέσσερα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα βιβλία κριτικῆς τοῦ ποιητῆ: τοὺς τρεῖς τόμους τῶν «Πεζῶν Δρόμων» (1928, 1928 καὶ 1934) καὶ τὴν «Ποιητικὴ μου» (1933): καὶ μὲ τοὺς τόμους 12ο καὶ 13ο, ὅλα τὰ κριτικὰ ἄρθρα του, πού δημοσιεύτηκαν στίς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ ἀνάμεσα 1920 καὶ 1939, τὰ ἑπτὰ ἄρθρα του στὴ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖαν», καθὼς καὶ τοὺς λόγους του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (1928 - 1933): ἓνα ἐπιβλητικὸ δηλαδὴ σύνολο κριτικῆς καὶ σκέψης ἐνὸς ποιητῆ, πού μποροῦσε νὰ στοχαστῆ προσωπικὰ πάνω στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα καὶ πού εἶχε ἔντονα ἀναπτυγμένη τὴν ἱστορικὴ συνείδηση στὴν κρίση του.

Ἐναφορικὰ μὲ τὸν 10ο τόμο, ὁ ἐκδότης προτίμησε, καὶ πολὺ σωστά, νὰ συμπεριλάβῃ τὰ τέσσερα βιβλία κριτικῆς τοῦ Παλαμᾶ, ὅπως τὰ σύνθεσε καὶ τὰ συγκρότησε ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς, χωρὶς καμιά ἐπέμβαση ἢ ἀλλοίωση. Ἄν μὲ τὸν 8ο τόμο τῶν «Ἀπάντων» εἶχαμε νέα κριτικὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, πού γιὰ πρώτη φορὰ συγκεντρώνονταν σὲ ξεχωριστὸ τόμο, μὲ τὸν 10ο τόμο ἔχουμε κείμενα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀποκαλυπτικὰ καὶ τὰ πιὸ ἀξιόλογα τοῦ ποιητῆ: ἐνοῶ κυρίως τὰ «Σημειώματα στὸ περιθώριο» καὶ τὴν «Ποιητικὴ μου». Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα, πού εἶναι ἴσως καὶ τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ κριτικοῦ ὕφους, πυκνογραμμένα καὶ πυκνοστόχαστα, καὶ συνάμα σημαδεμένα ἀπὸ τὴν πνοὴ τῆς ποίησης, ἀνοίγουν βαθιὲς τομὲς στὴν ἴδια τὴν ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ μᾶς ἀποκαλύπτουν τὸ βάθος τῆς, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους λειτουργεῖ καὶ δημιουργεῖ μιὰ ποιητικὴ φαντασία. Στὴν «Ποιητικὴ μου» κυρίως, πού εἶναι ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κείμενα τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς γενικὰ, ὁ Παλαμᾶς γίνεται ὁ προσεκτικὸς ἀνατόμος τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου του, ὁ ἐρευνητὴς, ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ φιλόλογος πού προσπαθεῖ νὰ εἰσδύσῃ στὴν οὐσία τῆς ποιητικῆς δημιουργίας του. Τὴν ἀξία τῶν «Σημειωμάτων στὸ περιθώριο» καὶ τῆς «Ποιητικῆς μου» τὴν εἶχε ἀντιληφθῆ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς, ὁ ὁποῖος γράφει στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου τῶν «Πεζῶν Δρόμων», στὰ 1928: «Τὰ Σημειώματα στὸ περιθώριο» σχετιζόμενα μὲ τὸ . . . βιβλίον τῆς «Ποιητικῆς μου» εἶναι γιὰ μένα σὲ πολλὰ

ἐκεῖ, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις του καί, τὸ σπουδαιότερο, νὰ μᾶς δείξει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε νὰ λειτουργήσῃ καὶ νὰ ἀποδώσῃ ἓνα φιλολογικότερο κι ἐπιστημονικότερο ἀντίκρισμα τῶν θεμάτων του. Στὸν τόμο αὐτὸν ὁ Παλαμᾶς προτάσσει ἓνα εἶδος «προλεγομένων», ὅπου μιᾶ γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ καὶ ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις του γι' αὐτήν. Ὡστόσο τὸ κείμενο αὐτό, γραμμένο στὰ 1924, δὲν εἶναι ἀξιολογώτερο ἀπὸ τὰ κεφάλαια τῆς «Ποιητικῆς μου» («Ὁ κριτικός» ἢ τὸ «Καὶ πάλι καὶ πάντα ἡ κριτικὴ», ποὺ ἔχουν γραφτῆ στὰ 1912. Ὁ τρίτος τόμος τῶν «Πεζῶν Δρόμων» εἶναι ὁ σημαντικότερος γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας: περιλαμβάνει κείμενα ποὺ ἀναφέρονται σὲ νεοελληνεσ συγγραφεῖς. Ἐδῶ διαβάζουμε τὶς γνώμες καὶ τὶς κρίσεις τοῦ Παλαμᾶ, γιὰ τὸν Δ. Παπαρρηγόπουλο, τὸν Α. Βλάχο, τὸν Δ. καὶ τὸν Γρ. Βερναρδάκη, τὸν Μορεάς, τὸν Παπαδιαμάντη, τὸν Καρακίτσα, τὸν Μαβίλη, τὸν Ε. Δεληγιώργη, τὸν Κ. Θεοτόκη, τὸν Α. Φουτρίδη καὶ τὸν Πορφύρα. Σὲ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ κείμενα θὰ συναντήσουμε ἐνδιαφέρουσες προσωπικὲς ἀναμνήσεις τοῦ ποιητῆ, ποὺ ζωντανεύουν τὰ πρόσωπα καὶ τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ἄλλοῦ πάλι ἔχουμε κριτικότερη ἀντιμετώπιση τοῦ ἔργου, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἀνάλυσης τοῦ Παπαδιαμάντη (σ. 310 - 323). Ἄξια ἰδιαίτερης προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ γνώμη του γιὰ τὸν Καρακίτσα, ποὺ τὸν θεωροῦσε ἀνώτερον ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη (σ. 326 - 327). Γιὰ τὴν «Ποιητικὴ μου», τὸ τέταρτο βιβλίο κριτικῆς τοῦ Παλαμᾶ ποὺ δημοσιεύεται στὸν 10ο τόμο τῶν «Ἀπάντων», δὲν μπορεῖ νὰ μιλήσῃ κανεὶς μὲ συντομία. Ἡ ἀξία του, ἡ σημασία του γιὰ τὴ νεοελληνικὴ κριτικὴ καὶ ἡ κεντρικὴ θέση ποὺ κατέχει μέσα στὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ, ἐπιβάλλουν ἀναλυτικότερη καὶ προσεκτικότερη ἐξέταση, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ σὲ μιὰ βιβλιοκρισία.

Ὁ 12ος καὶ ὁ 13ος τόμος περιέχουν ἀθησαύριστα κείμενα. Ὁ Γεώργιος Κατσιμπαλῆς ἐδῶ, ἔπειτα ἀπὸ ἐπίπονη ἔρευνα καὶ προσεκτικὴ βιβλιογράφηση, συγκεντρώνει στὴ μορφή τοῦ βιβλίου, κυρίως τὶς κριτικὲς ἐπιφυλλίδες τοῦ Παλαμᾶ στὶς καθημερινὲς ἐφημερίδες «Ἀνατολή» (1920), «Ἐλεύθερος Λόγος» (1924 - 1925), «Ἐλεύθερον Βῆμα» (1926) καὶ «Βραδυνὴ» (1932 - 1933). Ὁ 13ος τόμος συμπληρώνεται μὲ τὰ ἄρθρα τοῦ ποιητῆ στὴ «Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα» καὶ μὲ τοὺς λόγους του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ δουλειὰ ποὺ γίνετα γιὰ πρώτη φορὰ καὶ μᾶς ἀποκαλύπτει μιὰ νέα καὶ ἄγνωστη ὡς τώρα στὸ σύνολό της πλευρὰ τῆς κριτικῆς σκέψης τοῦ Παλαμᾶ. Οἱ κριτικὲς ἐπιφυλλίδες καὶ τὰ κριτικὰ ἄρθρα τῶν δυὸ αὐτῶν τόμων μᾶς φανερώνουν πὼς ὁ Παλαμᾶς ἦταν ὄχι μόνον κριτικός, ὄχι μόνον φιλόλογος, ὄχι μόνον ἱστορικός τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ ὁ χρονικογράφος τοῦ καιροῦ του, τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς του. Ἐγραψε γιὰ ὅλα τὰ πνευματικὰ ρεύματα ποὺ κυκλοφοροῦσαν τότε γύρω του, γιὰ ὅλες τὶς τάσεις, γιὰ ὅλες τὶς ιδέες, γιὰ ὅλα τὰ πρόσωπα· ἤθελε νὰ τὰ πῆ ὅλα, ἤθελε νὰ ἔχῃ γνώμη γραπτὴ γιὰ ὅλα. Γι' αὐτὸ ἀπλώνεται καὶ μᾶς μιᾶ γιὰ σημαντικούς καὶ γιὰ ἀσήμαντους ξένους συγγραφεῖς, ποὺ δὲν τοὺς γνώριζε καλὰ — ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς γνώριζε ὅλους καλὰ — καὶ ποὺ κι ἂν τοὺς γνώριζε καλὰ δὲν εἶχε τὴν ἀρμοδιότητα, ὡς ξένος, νὰ μιλήσῃ ἔγκυρα γι' αὐτούς. Ἔτσι οἱ γνώμες καὶ οἱ κρίσεις του

για όλους αυτούς τους ξένους συγγραφείς, που υπάρχουν άφθονες στον 12ο και τον 13ο τόμο, είναι περίπου άχρηστες για μᾶς : δὲν μπορούμε νὰ βασισθοῦμε σ' αὐτές· δὲν μπορούν νὰ μᾶς καθοδηγήσουν σωστά. Φωτίζουν μόνο τὴν προσωπικότητα τοῦ Παλαμᾶ καὶ τὴ συγγραφικὴ ἰδιοσυγκρασία του, καὶ μᾶς παρουσιάζουν ὀρισμένες, σταθερὲς πάντα, ιδέες καὶ πεποιθήσεις του.

Πολὺ πιὸ σημαντικὰ καὶ ἐνδιαφέροντα — κυρίως ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πλευρά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ ἢ τὴν ἀξιολογικὴ — εἶναι τὰ ἄρθρα καὶ οἱ μελέτες τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τοὺς δικούς μας συγγραφείς· ἐδῶ ἔχει πάντα κάτι καινούριο νὰ παρατηρήσει, κάτι νὰ προσθέσει, κάτι νὰ διασαφηνίσει, κάτι νὰ ἐξηγήσει. Στους δύο αὐτοὺς τόμους μιλά γιὰ πολλοὺς νεοέλληνες συγγραφείς, ἰδίως ποιητές· γιὰ τοὺς: Γ. Δούρα, Ἄπ. Μαρμέλη, Ἄρ. Προβελέγγιο, Σπ. Βασιλειάδη, Ρήγα Γκόλφη, Ν. Ἐπισκοπόπουλο, Ν. Καζαντζάκη, Κώστα Κρυστάλλη, Σπ. Τρικούπη (στὸν ὁποῖον ἔχει ἀφιερῶσει ὠραιότατα κομμάτια), Ἄρ. Βαλαωρίτη, Π. Νιρβάνα, Ι. Γ. Τσκασιάνο, Δημ. Ταγκόπουλο, Ἄγγελο Σημηριώτη, Σπύρο Μαρτσούκα, Πάνο Ταγκόπουλο, Νίκο Καμπᾶ, Βηλαρᾶ, Σολωμό, Ἄλ. Μωραϊτίδη. Βέβαια πολλὰ ἀπὸ τὰ ἄρθρα τῶν τόμων 12 καὶ 13 εἶναι ἀπλῶς πληροφοριακὰ, δημοσιογραφικὰ, μὲ πολλὰ ξένα παραθέματα καὶ λίγες προσωπικὲς γνώμες· τὰ ἄρθρα αὐτὰ μᾶς φανερώνουν τὴν ἔκταση τῆς ἐνημέρωσης καὶ τῶν γνώσεων τοῦ Παλαμᾶ, ὅχι τὸ βάθος τῆς γνώσης ἢ τῆς κρίσης του. Στὰ τελευταῖα μάλιστα χρόνια, ἀπὸ τὸ 1930 καὶ ἔπειτα (π.χ. στὰ ἄρθρα του στὴ «Βραδυνή», 1932 - 1933), παρατηρεῖται μιὰ κάμψη στὴ σκέψη καὶ τὴν κρίση του: δὲν μᾶς λέει πιὰ τίποτα τὸ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἐπαναλαμβάνει παλιότερες ἀπόψεις του ἢ περιορίζεται σὲ κοινὸς τόπους. Ὡστόσο στὰ ἄρθρα τῶν δύο αὐτῶν τόμων ὑπάρχουν καὶ πολλὰ σημαντικὰ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀναμνήσεις του καὶ διαθέσεις του καὶ χαρακτηριστικὰ περιστατικὰ, πολὺ χρήσιμα στὸν μελλοντικὸ συστηματικὸ βιογράφο του. Ἐπίσης πολλὲς σκέψεις καὶ κρίσεις του στὰ καλύτερα κομμάτια τῶν δύο τόμων παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, εἰσάγουν κάποια νέα στοιχεῖα ἢ ἐπιβεβαιώνουν παλιότερες γνώμες καὶ ἀπόψεις του. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπιμονή του, σ' ὅλα τὰ χρόνια τῆς ἀπασχόλησής του μὲ τὴ συγγραφὴ κριτικῶν κειμένων, σὲ ὀρισμένες βασικὲς ιδέες του (ἐπίδραση - πρωτοτυπία, ποιητῆς - φιλόσοφος, ποίηση - ρητορικὴ, ἐπίκριση τῆς ιδέας τῆς «καθαρῆς ποίησης» καὶ τῆς ιδέας τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ στὴ λογοτεχνία, αὐτονομία τῆς τέχνης, κριτικὴ τῶν προτερημάτων κτλ.).

Παρθέτω ἐδῶ ὀρισμένες ὠραῖες διατυπώσεις τοῦ Παλαμᾶ, ἀνάμεσα σὲ πολλὲς ἄλλες, γιὰ τὰ θέματα τῆς αὐτονομίας τῆς τέχνης καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀσκήται ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ. Τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ ὅχι μόνο φανερώνουν πολὺ καλὰ τὴ στάση του ἀντίκρου στὸ φαινόμενο τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ ἀντίκρου στὸ πρόβλημα τῆς μελέτης τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ ἀναροῦν παλιότερες ἀστῆρικτες γνώμες (π.χ. ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἶναι ὁπαδὸς τῆς θεωρίας τοῦ milieu τοῦ Taine). «Ὁ καλλιτέχνης εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα τὸ πουλὶ πού πετᾶ καὶ πού κελαῖδε· καὶ δταν τὸ κελαῖδημ' αὐτὸ ξετυλίγεται στὴ μουσικὴ τοῦ ἀνθρώπινου λόγου, ὁ καλλιτέχνης τὸν ἐκτελεῖ τὸν κοινωνικὸ, τὸν κατεξοχὴν ἀνθρώπινο, προορισμὸ του

εἶτε μέσ' ἀπὸ τὰ βάθη τῆς μοναξιάς, εἶτε μέσ' ἀπὸ τὴν τύρβη τῆς ἀγορᾶς . . . Σκοποῦ δὲν ἔχει, στὴν πιὸ τέλεια παράστασή του, τὸ κελᾶϊδημα τοῦ ἀνθρώπινου πουλιού, γιὰ τὸ ἴδιο εἶναι σκοπός. Καὶ κάτι καλῦτερο ἀπὸ τὸ νὰ διορθῶνῃ τὰ ἥθη, ποῦ δὲν εἶναι βέβαια δουλειὰ δική του. Συγκρίνει καρδιές» (τ. 12ος, σ. 257). «Τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῆ συγκίνηση (τὴν αἰσθητικὴ) δὲν τῆ χαρακτηρίζει πραχτικὴ ἐνέργεια· εἶναι ἡ ἴδια καὶ ἀρχὴ καὶ τέλος· σκοπός εἶναι στὸν ἑαυτὸ τῆς» (τ. 13ος, σ. 93). Θυμασμία εἶναι, πιὸ κάτω, ἡ διατύπωση τοῦ Παλαμᾶ στὸ ἄρθρο του «Ἦ γωνιά τοῦ ποιητῆ»· εἶναι ὀριστικὴ καὶ ξεκαθαρίζει μιὰ γιὰ πάντα τὸ πρόβλημα στὴ συνείδησή του: «Δὲν εἶναι τίποτε ποῦ νὰ μὴν ἐνδιαφέρει τὸν ποιητῆ· ἀλλὰ καὶ τίποτε δὲν τὸν υποχρεώνει νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τοῦτο ἢ γιὰ κείνο τὸ πρόβλημα, τῆ θεωρία, τὸ γεγονός, τὸ ἰδανικό. Ὁ κόσμος τοῦ ποιητῆ αὐτόνομος εἶναι καὶ αὐτεξούσιος· ἀπὸ πολλὰ βοηθίεται καὶ ἀπὸ πολλὰ πλουτίζεται· τόσο τὸ καλῦτερο· ἀλλὰ ὁ κόσμος τοῦ ποιητῆ εἶναι τὸ τραγούδι του» (τ. 13, σ. 185). Ἐνδεικτικὴ καὶ ἀξιοσημείωτη εἶναι, στὸν ἴδιο τόμο, καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς θεωρίας τῆς «περιρροεῦσης ἀτμοσφαιράς» (αὐτ. σ. 457).

Γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴν ἀποστολὴ τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς ὁ Παλαμᾶς ἔχει νὰ μᾶς πῆ σημαντικὰ πράγματα στοὺς δυὸ αὐτοὺς τόμους· καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ, στὶς σχετικὲς διατυπώσεις του, τὸ πλάτος τῶν γνώσεων καὶ τὸ βάθος τῆς ματιᾶς ποῦ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὸν κριτικό. Κατὰ τὸν Παλαμᾶ ὁ κριτικός πρέπει νὰ ἔχη καὶ νοῦ καὶ συναίσθημα, καὶ αἰσθητικὰ, ψυχολογικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ ἐφόδια, καὶ ἱστορικὴ συνείδηση, καὶ γνώσεις συγκριτικῆς φιλολογίας, γιὰ νὰ καταπιαστῆ ἀποτελεσματικὰ μὲ τὴ δουλειὰ του. «Ἐκεῖ ποῦ συνεργάζονται, γράφει, «νοῦς κι' αἴσθημα, καὶ στῆς ποιητικῆς καὶ στῆς κριτικῆς σοφίας τὰ ἐπιχειρήματα, οἱ δρόμοι στρώνονται γερῶτερα καὶ φέρνουν ἀσφαλέστερα πρὸς ἓνα τέρμα ἐπιθυμητό» (τ. 12ος, σ. 311)· καὶ πιὸ κάτω: «Χωρὶς νὰ βασίζεται ἡ ὅποια ἐργασία τοῦ κριτικοῦ, καὶ τοῦ ἀπλωμένου μελετηματογράφου καὶ τοῦ περιορισμένου ἀπαριθμητοῦ τοῦ περιεχομένου μιᾶς φυλλάδας, σὲ κάποια ἀπαραίτητα γνωστικὰ στοιχεῖα αἰσθητικὰ, ψυχολογικὰ, κοινωνιολογικὰ, καὶ σὲ παρμένα ἐφόδια ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλοσοφία τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν ποῦ ἀνήκουν οἱ κλάδοι τῶν ἔργων ποῦ κρίνει, ἡ ἐργασία θὰ κινδυνεύη νὰ μεταβάλλεται σὲ ἀδειανὸ μπαλλόνι ἀεροβατικό» (σ. 312)· καὶ, ἀντίθετα, ὅλα αὐτὰ τοῦ εἶναι ἄχρηστα, ἂν εἶναι ἀνίκανος νὰ τὰ ἐφαρμόσῃ καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦσῃ, ἂν δηλαδὴ «δὲν εἶναι νοῦς γεννημένος κριτικός» (σ. 312). Σὲ ἄλλο ἄρθρο του σημειώνει τὶς τρεῖς ἀρχές ποῦ «θεμελιώνουν τὴ μεθοδικὰ ὀργανωμένη κριτικὴ τῶν ἔργων τῆς φαντασίας»: «τὸ καλολογικὸ κοίταγμα τοῦ ἔργου», «τὸ ψυχολογικὸ τοῦ ἀνθρώπου», ποῦ στέκεται, ἀχώριστος, πίσω ἀπὸ τὸ ἔργο του, καὶ τὸ «κοινωνιολογικὸ» τῆς ἐποχῆς ὅπου ἐμφανίστηκε τὸ ἔργο καὶ ὁ ἄνθρωπος (σ. 514). Στὸν 13ο τόμο ἔχουμε ὠραιότατες σχετικὲς διατυπώσεις: «Κάθε φαινόμενο στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος», γράφει ὁ Παλαμᾶς, «κρίνεται καὶ συγκρίνεται μέσα στὴ φυσικὴ του κορνίζα τῆς φιλοσοφίας του καὶ τῆς ἱστορίας του. Κριτικὴ ποῦ δογματίζει γιὰ κάτι χωρὶς νὰ γνωρίζει τίποτε ἀπὸ τὴν ἱστορία του διαπράττει ἀκρισίως· καὶ πάλι ἓνας ἱστορικός κρίνοντας χωρὶς τὸ κοίταγμα τοῦ καλαισθητικοῦ τὸ ἀντικείμενό του, εἶναι καταλόγων ἀπλὸς συσσωρευτής» (σ. 117). Καὶ παρακάτω: «Χωρὶς μιὰ γνώση τῆς συγκριτικῆς ἱστορίας εὐκόλα ἡ κριτικολογία ξεπέφτει σὲ ἀφρολογήματα» (σ. 160)· καὶ ἄλλο: «Ἦ κριτικὴ . . . εἶναι μέθοδος καὶ τέχνη, θέλει τὴν παιδεία καὶ τὴ ματιὰ» (σ. 259).

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κάμψη ποῦ, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, παρουσίασε ἡ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ ἐξαιτίας τῶν γηρατειῶν ἔπειτα ἀπὸ τὸ 1930, παρατηρεῖ κανεὶς πὼς σιγὰ σιγὰ ἄρχισε νὰ συλλαμβάνῃ τὴν τεχνικὴ τῆς

ἐπιφυλλίδας, τοῦ σύντομου κριτικοῦ ἄρθρου στὴν καθημερινὴ ἐφημερίδα, καὶ νὰ ἀποδίδη καλύτερα σ' αὐτήν. Οἱ ἐπιφυλλίδες τοῦ π.χ. τῶν τελευταίων χρόνων, τοῦ «Ἐλευθέρου Βήματος» (Φεβρουάριος - Δεκέμβριος 1926), ἔχουν πολὺ περισσότερο ἐνδιαφέρον ὡς θέματα καὶ εἶναι πυκνότερα καὶ οὐσιαστικότερα γραμμένες ἀπὸ τὶς πρώτες ἐπιφυλλίδες τῆς «Ἀνατολῆς» (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1920) καὶ τοῦ «Ἐλευθέρου Λόγου» (Φεβρουάριος 1924 - Δεκέμβριος 1925). Ἴσως ἓνα ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα τῶν συγκεντρωμένων αὐτῶν ἄρθρων τοῦ Παλαμᾶ στοὺς τόμους 12 καὶ 13 νὰ εἶναι ἡ ἐπιμονὴ στὴ λογοτεχνικὴ ἢ τὴν πνευματικὴ ἐπικαιρότητα, ἡ ἀπασχόλησή του μὲ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς στιγμῆς, τῆς τελευταίας ὥρας, μὲ συγγραφεῖς ποὺ ξεχάστηκαν τώρα ὀλότελα, ποὺ εἶναι ἄσημοι καὶ ἄγνωστοι σὲ μᾶς σήμερα, ὅπως π.χ. ὁ Σπίττελερ, γερμανόγλωσσος Ἐλβετὸς ποιητῆς, τὸν ὁποῖον ὁ Παλαμᾶς θεωρεῖ σπουδαῖον καὶ μιᾶ μὲ πολὺ θαυμασμὸ γιὰ τὸ ἔργο του. Ἐπειτα, μέσα στοὺς δύο αὐτοὺς τόμους περνοῦν καὶ ξαναπερνοῦν οἱ ἀγάπες καὶ οἱ προτιμήσεις καὶ οἱ θαυμασμοὶ τοῦ Παλαμᾶ πρὸς ξένους συγγραφεῖς, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχει μιλήσει καὶ ξαναμιλήσει παλιότερα: γιὰ τοὺς Οὐγκά, Γκαῖτε, Ρενάν, Ταῖν, Φράνς, Νοάιγ, Μπαίρον, Μπραντές, Ρισπὲν κτλ. Ὡστόσο, τελειώνοντας, θὰ πρέπη νὰ ἀναφέρω εἰδικὰ τὰ ἄρθρα τοῦ 12ου τόμου: «Ὁ Lamartine εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ποίησιν» (ἐνδιαφέρουσα καὶ πολὺ προσεγμένη ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη, γραμμὴν γιὰ γαλλικὸ περιοδικό), «Ζήτημα γιὰ τὸν καλλιτέχνη» (ἔπου ἀναπτύσσεται μὲ δύναμη καὶ μὲ πάθος ἡ θεωρία τῆς αὐτονομίας τῆς ποίησης), «Γιὰ τὸ Βασιλειάδην» (μὲ σημαντικὰ ἀξιολογικὰ καὶ ἱστορικὰ παρατηρήσεις), «Ἀπὸ ἀφορμῆ ἑνὸς ἄρθρου» (πυκνογραμμμένο σύντομο δοκίμιο γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ), «Μουσικὴ καὶ λογικὴ στὴν ποίηση» καὶ τοῦ 13ου: «Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ρίμα», «Ὁ στίχος», «Ἡ γωνιά τοῦ ποιητῆ» (ἔπου καὶ πάλι ὁ Παλαμᾶς βρίσκει ὠραῖες διατυπώσεις γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν αὐτονομία τῆς ποίησης) καὶ «Ὁ Ἰππόλυτος Ταῖν εἰς τὴν Ἑλλάδα» (ἐνδιαφέρουσα φιλολογικὴ μελέτη, ἔπου ἐξιστοροῦνται τὰ σχετικὰ μὲ τὴ διαμάχη τοῦ 1877 ἀνάμεσα στὸν Ροῦδην καὶ τὸν Βλάχο καὶ ἐπικρίνεται ἡ θεωρία τοῦ milieu τοῦ Taine). Ὅλα αὐτὰ τὰ ἄρθρα ξεχωρίζουν εἴτε γιὰ τὴν πυκνὴ καὶ οὐσιαστικὴ διατύπωση εἴτε γιὰ τὶς αἰσθητικὰ παρατηρήσεις καὶ τὰ ἀξιολογικὰ συμπεράσματα εἴτε γιὰ τὴν ἱστορικὴ ματιὰ καὶ τὴ φιλολογικὴ συνείδηση τοῦ συγγραφέα τους.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ